

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ, ІННОВАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ ТА МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ОБЛІКОВО-ФІНАНСОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ І СУСПІЛЬНИХ НАУК

ПОЛІТОЛОГІЯ

Курс лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Облік і оподаткування»
спеціальності 071 «Облік і оподаткування»,
заочної форми здобуття вищої освіти

Миколаїв
2023

УДК 32.001
П49

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету протокол № 6 від «18» грудня 2023 р.

Укладачі:

- А. І. Зінченко – канд. економ. наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету
- Д.О. Конопляник – асистент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

- Н.В. Потриваєва – д-р екон. наук, професор, професор кафедри обліку і оподаткування Миколаївського національного аграрного університету
- О. М. Усикова – д-р екон. наук, доцент, директор навчально-наукового інституту економіки та управління Миколаївського національного аграрного університету

© Зінченко А.І., Конопляник Д.О., 2023
© МНАУ, 2023

Переднє слово

Однією з найважливіших сфер суспільного життя є політика. Кожна людина так чи інакше стикається зі світом політичного – приходячи до державної установи або звертаючись в громадську організацію, ознайомлюючись з новинами через засоби масової інформації, симпатизуючи тому чи іншому політичному лідеру чи партії і голосуючи на виборах за них. Прикметною особливістю поняття «політика» («політичне») є стосунок до питань управління, регулювання, цілеспрямованого впливу на суспільні відносини з метою їх певного упорядкування і розподілу матеріальних, людських, духовних, інших ресурсів в інтересах тих чи інших спільностей, верств, груп або суспільства загалом.

Суб'єктами такої діяльності виступають держава, різні державні та політичні інститути й установи, партії, організації, рухи і навіть окремі особистості. Для правильного розуміння сутності і призначення політики необхідно прояснити питання про основні політичні явища і процеси, вивчити зміст вироблених наукою низки ключових понять і категорій, усвідомити значення політичних знань для вироблення власної громадянської позиції.

Особливо зростає роль політології в переломні історичні моменти, коли відбуваються радикальні зміни життєвого устрою людей, їх ідеалів, цінностей, світоглядних орієнтацій. Саме такий період якісних трансформацій переживає нині наша країна.

Пропонований курс лекцій призначений допомогти студентам краще зорієнтуватись в основоположних політичних феноменах і процесах, систематизувати та конкретизувати знання, виділити головне в тих чи інших проблемах політичної науки і шляхах їх розв'язання. Такий підхід зумовив конспективний виклад передбачених навчальною програмою тем і необхідність при подальшому самостійному опрацюванні їх звертатись до рекомендованої літератури, яку було використано автором при підготовці даного видання і ознайомлення з якою істотно розширить і поглибить отримувані знання. Наприкінці книжки наведено словник термінів і персоналій.

Модуль І. Розвиток політичної науки від найдавніших часів до сьогодення

Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна

План:

1. Зародження політології, її складові.
2. Об'єкт, предмет, методи політології.
3. Категорії політології та її функції.

1. Зародження політології, її складові.

Термін «політологія» утворено з двох грецьких слів *politikē* і *logos*, що в перекладі означає «наука про політику». Тобто, ця наука являє собою широкий комплекс знань про політику у найрізноманітніших її проявах. На відміну від інших галузей суспільствознавства політологію цікавить природа влади, умови та технології її розподілу і здійснення в державно організованому співжитті людей.

Прийнято вважати, що як самостійна наука і навчальна дисципліна політологія конституювалась у 1857 році у США, коли у Колумбійському коледжі (згодом – університеті) було утворено кафедру історії й політичної науки та розпочалось її викладання як академічної дисципліни. У 1871 році в Парижі було засновано Вільну школу політичних наук, а згодом – її вивчення розпочалось у Великій Британії, Італії, деяких інших країнах. У 1948 році за ініціативою ЮНЕСКО було організовано Міжнародну асоціацію політичних наук і вирішено, що коло змістових проблем цієї науки охоплює таке:

- політична теорія та історія ідей;
- політичні інститути (конституція; центральне, регіональне та місцеве управління; соціально-економічні функції управління; публічне адміністрування);
- партії, групи та громадська думка (політичні партії, групи та асоціації, участь громадян в адміністрації та управлінні, громадська думка);
- міжнародні відносини (міжнародна політика; політика і міжнародні організації; міжнародне право).

Будучи єдиною, інтегрованою дисципліною, політологія **структурно** включає такі окремі галузі знання, які зосереджуються на вивченні тих чи інших сторін політичної дійсності:

- *політична філософія* вивчає світоглядні, ціннісні аспекти політики, владних відносин, визначає сутність, природу, призначення найважливіших політичних явищ: держави, влади, політичної організації та ін.;

- *політична історія* розглядає процес виникнення політичних інститутів, установ, їх зміну, еволюцію в часі політичних норм, систем.

- *політична теорія* вивчає типи і форми організації влади, звертається до аналізу суб'єктів політики, до форм участі їх у політичному процесі, аналізує природу і роль партій і т. д.;

- *історія політичних вчень* досліджує становлення та розвиток політичних ідей, доктрин, теорій, основних понять, категорій політології;

- *політична психологія* вивчає суб'єктивні мотивації політичної поведінки. Люди в політиці керуються не тільки раціонально осмисленими ідеалами, але і схильні діяти відповідно до емоцій, почуттів, їх поведінка може ґрунтуватися на несвідомих установках, традиціях і т. п.;

- *політична соціологія* вивчає інтереси, зміст свідомості учасників політики, менше уваги приділяє інститутам політики, а більше розглядає поведінку груп, індивідів і його причини. Якщо політологія починає з держави і досліджує, як воно впливає на суспільство, то політична соціологія починає з суспільства і досліджує, як воно впливає на державу, інститути здійснення влади;

- *прикладна політологія* спрямована на вирішення щоденних практичних завдань політичного життя суспільства, на аналіз конкретної політичної ситуації. Вона акцентує увагу на: виробленні механізмів вирішення конфліктів; технології ведення політичних переговорів; створенні сприятливого політичного іміджу; плануванні виборчих кампаній, розробці виборчих технологій; формуванні громадської думки і т. п.

2. Об'єкт, предмет, методи політології.

Під об'єктом науки розуміються сторони об'єктивної реальності, що підлягають розгляду. *Об'єктом* політології є політична сфера суспільного життя, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування і розвитку та зв'язками з економічною, соціальною й духовною сферами. Політичну сферу суспільства вивчають також філософія, соціологія, право, історія та інші науки, але кожна з них має свій специфічний предмет. Своєрідність політології полягає в тому, що всі соціальні явища та політичні процеси вона розглядає крізь призму відносин політичної влади.

Предметом політології є політична влада, її природа і сутність, зміст і механізми здійснення. При цьому влада розглядається як сутність феномену політики, що безпосередньо стосується розподілу ресурсів і забезпечення загального порядку. Політологія вивчає універсальні та специфічні закони політичного життя, спосіб організації та реалізації влади у динаміці. Як навчальна дисципліна політологія дає знання про суб'єкти і об'єкти політики, політичні інститути, політичні процеси, політичні організації й участь у політичному житті, політичну культуру, світовий політичний процес і міжнародні відносини тощо.

В центрі науки про політику – форми і методи функціонування політичної влади, вивчення політичних теорій і концепцій, політичних систем, політичної свідомості, інтересів і поведінки політичних суб'єктів. Влада пронизує всі політичні явища і політичні процеси, що відбуваються у суспільстві. Отже, можна дати таке визначення *політології* – це галузь знань про політику, закони функціонування і розвитку політичного життя держави і суспільства, що відбивають процес включення соціальних груп, особистостей в діяльність з вираження політичних інтересів і політичної влади. Якщо стисло, то це наука про

закономірності керівництва та управління суспільними справами на основі використання публічної влади.

Політичні явища і процеси пізнаються за допомогою різних методів. Під *методом* розуміється сукупність прийомів і операцій теоретично та практичного засвоєння дійсності, а також певним чином організованої людської діяльності, що дозволяє вченому розкривати зміст предмета дослідження. Політологія застосовує як загальнонаукові логічні та емпіричні методи, так і суто політологічні. Найважливіші з них такі:

- *історичний* акцентує увагу на політичних явищах і процесах в часі і просторі, аналізує політичні зміни в контексті зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього;

- *соціологічний* акцентує увагу на залежності політики від соціальних факторів: економіки, ідеології, культури, соціальної структури, на взаємодії соціальних груп, кожна з яких переслідує свої власні інтереси;

- *інституційний* вивчає взаємодію політичних інститутів: права, держави, політичних партій і рухів, аналізує формальні правила прийняття політичних рішень;

- *ціннісно-нормативний* передбачає вироблення ідеального політичного порядку і необхідність підведення під нього реально існуючих відносин. Завдяки його застосуванню, наприклад, формувався ідеал демократичного устрою;

- *антропологічний* передбачає виявлення в політиці ролі людини як біосоціальної істоти (в єдності її різних властивостей і якостей);

- *біхевіористський* виник в 20-30-х роках ХХ століття, дозволив вивчати політичну поведінку особистості і соціальних груп. Завдання політичної науки біхевіористи звели до опису спостережуваного поведінки, що розуміється як взаємозв'язок «стимулу» і «реакції»;

- *системний* дозволяє розкривати внутрішні взаємозв'язки складових частин політики і тим самим визначати можливості пристосування політичної системи до мінливих умов зовнішнього середовища. З його допомогою вдається визначити місце політики у розвитку суспільства, її найважливіші функції і можливості при здійсненні перетворень;

- *психоаналітичний* розглядає психологічні механізми політичної поведінки, в т. ч. несвідомі установки та їх вплив на поведінку особистості, соціальної групи. Велика увага приділяється вивченню ірраціональних чинників політичної діяльності.

3. Категорії політології та її функції.

Політологія має свій категоріальний апарат. *Категорії* – це найбільш загальні поняття, що відображають сутнісні сторони процесів і явищ дійсності. Категорії політології можна умовно поділити на дві групи:

- 1) *загальнонаукові суспільствознавчі* – застосовуються як політологією, так й іншими науками: «суспільство», «соціальні групи», «інтереси», «потреби», «держави», «партія» і т. д;

2) спеціальні політологічні – «політична система», «політична організація», «політичні процеси», «політичні явища», «політичні режими», «політичний інтерес», «політична дія», «політичний лідер», «політична еліта», «політична свідомість», «політична культура» та ін.

Наука про політику не стоїть на місці, вона розвивається, з'являються нові категорії. У сукупності категоріальний апарат відображає специфіку політології як науки і сприяє отриманню нового знання про те, що має місце в політичній сфері.

Політологія виконує в суспільстві ряд соціально значущих **функцій**. Ефективна їх реалізація сприяє стабільному розвитку суспільства, досягненню громадянського миру й злагоди. До таких функцій належать:

1) *теоретико-пізнавальна* – пов'язана із пізнанням політичної реальності, формуванням знань про природу влади, держави та інших політичних явищ і процесів, що допомагає виробленню оптимального політичного курсу, формулюванню обґрунтованих цілей та засобів його реалізації;

2) *прогностична* – стосується тенденцій політичного розвитку та розроблення варіантів розвитку політичних процесів з огляду на чинники міжнародні, економічні, ідеологічні, культурно-ментальні тощо, що має допомагати забезпечити суспільство від негативних наслідків і неефективних дій;

3) *соціалізаційна* – пов'язана з розвитком політичної культури громадян, з формуванням в них здатності адекватно представляти свої права та можливості свідомої участі в політичному житті;

4) *прикладна* – покликана вказувати ефективні способи перетворення на краще політичної та інших сфер суспільства на основі врахування та узгодження інтересів суб'єктів політики.

Політологія щільно взаємодіє з багатьма соціогуманітарними науками – історією, правознавством, економічною теорією, соціологією, філософією, етикою, соціальною психологією та іншими.

Політологія належить до таких наук, знайомство з якими входить у необхідний комплекс умов формування особистості. Знати політичний устрій суспільства – означає вміти орієнтуватися в складному ланцюзі взаємозв'язків різних боків громадського життя, з якими зв'язані держава і політична влада.

Зробимо висновок. Політологія є складною, комплексною наукою з відповідною структурою, що систематизує, впорядковує різноманітні знання, отримані з допомогою власне політологічних, загальнонаукових та емпіричних методів. Ця інформація дозволяє точніше, найповніше та адекватно осягати сутність політичного, його специфіку та багато вимірність, реально оцінювати завдання, потенційні ресурси політики у забезпеченні консолідації суспільства та гармонізації взаємодії соціальних спільностей. Інтегративний характер політології виявляється у прагненні поєднати у цілісній картині всі знання, отримані різними науками про політичну реальність, політичне життя, діяльність владних інститутів держави.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. В чому полягає актуальність політології як науки?
2. Які якості майбутнього фахівця формуються під час вивчення політології в університеті?
3. Що є предметом і об'єктом політології?
4. Які методи властиві політології як науці?
5. З якими науками і у який спосіб взаємодіє політологія?
6. Чому політологію вважають комплексною наукою?

Тема 3. Розвиток політичної думки в Україні

План:

1. Українська політична думка в X-XVIII ст.
2. Українська політична думка XIX ст.
3. Українська політична думка першої половини XX ст.

1. Українська політична думка в X-XVIII ст.

Історія політичної думки в Україні нерозривно пов'язана з політичною історією українського народу. Політичний процес спонукав формування і розвиток політичних ідей, які, в свою чергу, стимулювали державотворчі політичні дії в українському краї.

На початкових етапах своєї еволюції, особливо на першому з них – часів Київської Русі (X-XIII ст.) українська політична думка розвивалась під впливом політичної думки Візантії. Основними творами, яких відображені політичні ідеї, були «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» літописця Нестора та ін. У згаданих творах було порушено такі політичні проблеми:

- забезпечення незалежності та єдності Русі;
- утвердження рівноправного статусу Київської Русі серед інших країн світу;
- закріплення норм права і християнської моралі в суспільних і міжособистісних стосунках;
- верховенство світської влади над церковною;
- засудження князівських міжусобиць.

Важливе місце у розвитку державно-політичної думки у Київській Русі мало «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), в якому розвинена ідея необхідності політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби перед небезпекою іноземного поневолення.

Наступний етап розвитку української політичної думки пов'язаний з галицько-волинським і польсько-литовським періодами української історії (XIV – перша половина XVII ст.) Його початок збігся в часі переходом під владу іноземних держав – Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі.

Становище тимчасово стабілізувалося лише з Люблінською унією 1569 р., за умовами якої більша частина України була інкорпорована до складу Польського королівства. Розвиток української політичної думки за цих умов значно загальмувався.

Руйнація української державності та територіальне розчленування України істотно вплинуло на стан і зміст політичної свідомості народу. Основними проблемами, які знайшли відображення в політичних ідеях України в XVI-XVIII ст. є питання влади, походження та суті держави, розбудови української державності, прав і свобод членів суспільства. Серед багатьох імен українських мислителів та політичних діячів, у творчості яких знайшли відображення політичні погляди цього періоду, можна назвати С. Оріховського, І.Вишенського, П.Могилу, С.Яворського, Ф.Прокоповича, гетьманів Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Мазепу, П.Орлика та ін.

Головні роздуми С. Оріховського обертаються навколо двох тем: по-перше, вдосконалення державного устрою в дусі принципів гуманізму і справедливості; і, по-друге, необхідності захисту її від турецької загрози. Мислитель чудово усвідомлює, що світ за своєю природою є багатоманітний. Тому, наголошує він, хай буде в кожного стану свій власний порядок, свій спосіб життя, свої обов'язки. І через це досягатиметься гармонія. Двома джерелами усілякої незгоди у суспільстві називаються поділ (майновий, становий, конфесійний, інший) на «моє» – «твоє» і боротьба верхівки за свої егоїстичні цілі. Таке роз'єднання єдиного державного організму виявляється вкрай шкідливим. Звідси випливає вимога до верховної влади приборкати або позбутися неефективних чиновників, на їх місце запросити людей, від яких буде державі користь. При цьому не має значення, з якої країни ці люди походять. С. Оріховський закликав послідовно дотримуватися вимог закону, незалежності судової системи як засобу досягнення між громадянами миру і злагоди.

Інша тема пов'язана з організацією протидії турецькій експансії. С. Оріховський викриває політику релігійної нетерпимості турецького султана Сулеймана і закликає до превентивно-активної боротьби проти тих, хто чинить нелюдське, нетерпиме. Для обґрунтування своєї позиції він звертається до чотирьох груп категорій: 1) загальнофілософських, приміром, «людський рід», «свобода», «мудрість», «рівність», «наука» тощо; 2) політико-правових, таких як «республіка», «міжнародне право», «природне право», «тиранія», «капітуляція», інших; 3) морально-етичних – «підступність», «обман», «лицемірство», «клятвопорушення», «справедливість»; 4) релігійних – «віра», «братня любов», «християнство», «магометанство» тощо. З цього видно, що саме С. Оріховський уперше у вітчизняній думці застосував міждисциплінарний аналіз суспільно-політичної сфери, чим досягається всебічність, глибина, об'єктивність, достовірність висновків.

Видатний український полеміст І.Вишенський виступав із критикою тогочасного суспільного ладу та шляхти. Він заперечував як абсолютизм духовної влади (Папи Римського), так і абсолютизм світської влади (королів, царів).

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія. Її засновник П. Могила майбутнє української держави пов'язував з національно-визвольною боротьбою українського народу. На чолі цієї держави повинен був стояти сильний православний володар, вірний вірі в Бога, від якого одержав владу, і гуманний в стосунках з підданими. Визначальну роль у духовному об'єднанні народу має відігравати церква і підтримувана нею культурно-просвітницька діяльність.

Національно-визвольна революція середини XVII ст. і створення козацько-гетьманської держави започаткували нову фазу розвитку української політичної думки (середина XVII – XVIII ст.). Цей період її еволюції характерний, насамперед, посиленою увагою до осмислення проблем міжнародних союзів і міждержавних об'єднань України з Польщею, Росією, Османською імперією, Кримським ханством та іншими суб'єктами тогочасної міжнародної політики.

Розв'язання порушених проблем було запропоновано на державному рівні Б.Хмельницьким у «Березневих статтях» 1654 р. та І. Виговським і Ю.Немиричем у Гадяцькому трактаті» 1658 р.

Помітний внесок в історію політичної думки зробили Стефан Яворський та Феофан Прокопович. С. Яворський відстоював рівноправність світської та духовної знаті, намагався пристосувати ряд православних догм до католицьких схем. Ф. Прокопович став ідеологом політичних і церковних реформ у Росії. Він уперше в умовах російської держави розробив концепцію освіченого абсолютизму, базуючись на теорії природного права й суспільного договору. Плідною була його думка, що форма держави залежить від розмірів її території і тому для великомасштабних держав придатною вважав монархічну форму правління.

Визначною пам'яткою української політичної думки козацько-гетьманської доби стала «Конституція прав і свобод Запорозького Війська» (1710). Вона опиралася на ідею поділу влади, передбачала незалежний військовий суд для вирішення конфліктів між загальною Радою та гетьманом, включала положення про необхідність уникнення зловживань владою та її чесний і справедливий характер.

2. Українська політична думка XIX ст.

Новітній етап розвитку української політичної думки пов'язаний з лібералізацією суспільних відносин і підняттям могутньої хвилі українського національного відродження на початку XIX ст. Вагомий вклад у розвиток політичних поглядів зробили представники Кирило-Мефодіївського товариства. Члени цієї організації – М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, М. Куліш, Т. Шевченко та інші – були прибічниками ідеї слов'янської республіканської федерації.

Першим українським політологом слід вважати Миколу Костомарова, який досконало знав історію України, інших слов'янських народів і в своїх дослідженнях опирався на досягнення світової філософської, історичної і

соціологічної думки. Рушійними силами української історії вчений вважав народні маси, їхню самосвідомість.

Дослідження політичної історії України проводили такі визначні вчені та громадські діячі, як В. Антонович і М. Драгоманов. Так, Антонович писав про вроджену нездатність і нелюбов українського народу до державного життя і перманентність опозиції до будь-якої форми держави; несумісність принципів демократизму з існуванням бюрократичного апарату; ототожнення демократії з народоправством, а українського народу – с трудовим селянством. М. Драгоманов продовжив традиції Кирило-Мефодіївського братства. Політичний світогляд М. Драгоманова побудований на таких засадах:

- визнання за державою можливості координації соціально-економічного життя;
- ідея еволюції політичної системи Росії як засобу проведення широких політичних реформ;
- ідея культурництва, тобто переконання в тому, що визвольна боротьба має вестися лише просвітницькими засобами;
- важливість зв'язку України із Західною Європою, оскільки саме та виступатиме джерелом прогресу першої;
- ідея федерації і «громадівського соціалізму» як вирішальних умов перебудови Російської імперії на автономних началах.

Одним із представників революційно-демократичної течії у політичній думці був Іван Франко. Серед проблем, які ним розглядалися, були аграрна проблема. І. Франко був соціалістом, але не виступав за диктатуру пролетаріату, акцентуючи увагу не на класових, а на загальнолюдських вартостях. Соціалізм, за І. Франком, мав опиратися на широке самоврядування общин-повітів і країв. Мислитель виступав за рівність усіх націй і вважав, що найкращим вирішенням національної проблеми було б утворення державних об'єднань федеративно-конфедеративного типу.

Визначне місце в історії української політичної науки XIX - початку XX ст. посідає Михайло Грушевський. Його політичні погляди викладені у таких творах, як «Початки громадянства», «Хто такі українці і чого вони хочуть» та ін. Три категорії посідали головне місце в його суспільно-політичних поглядах: «народ», «державна», «герой в історії». Під «народом» він розумів «село, українське селянство». Вся історія українського народу, твердив Грушевський, це розбудження енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті. На такій історичній основі виростають ідеали українського народу: «народний ідеал справедливості», свободи, рівності та ін.

М. Грушевський був федералістом в поглядах на майбутню українську державу. Він сподівався на чесну і справедливу державну федерацію з Росією і тільки суворі політична дійсність переконала його в необхідності проголошення повного суверенітету УНР.

3. Українська політична думка першої половини XX ст.

Першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення, був Микола Міхновський. На його думку, «державна самостійність є головною умовою існування нації». Він пропонував йти до незалежності проторованими шляхами західних країн, використовуючи творчі потенції націоналізму. Саме М. Міхновському належить гасло «Україна – для українців!», яке стало невід’ємною ознакою українського інтегрального націоналізму. В брошурі «Самостійна Україна» він чітко поставив питання про незалежну українську державу, публічно заявив про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми.

Віра в націю як найвищу суспільну цінність стала центральною в Дмитра Донцова, який увійшов в історію української політичної думки як автор ідеології «інтегрального» націоналізму. Підставами українського націоналізму, на його думку, були:

- вольовий принцип;
- постійне прагнення до боротьби за незалежність;
- романтизм і фанатизм у національній боротьбі;
- необхідність виховання нової політичної еліти;
- орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність.

Націоналістична ідеологія в творчості Д. Донцова дала поштовх тієї суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: мета виправдовує засоби. Цієї думки дотримувались Є. Коновалець, А. Мельник, С. Бандера та інші проповідники українського націоналізму.

Представником державницького націоналізму був український правник, політолог С. Дністрянський. Він відстоював ідею національно-демократичної держави. Базовими для націонал-демократичного напрямку були такі засади:

- інтерес нації та держави - найвищий критерій історичної оцінки в разі домінування суверенності нації на суверенності держави;
- обґрунтування права українського народу на самовизначення в межах власної етнічної території;
- ідеї демократичного політичного режиму і республіканської форми правління як основи політичного ладу української нації;
- визнання національної ідеї та психології основою буття й сутності нації.

20-ті роки ХХ ст. з’явилися наукові твори В’ячеслава Липинського – видатного історика і політолога. Він заснував консервативну школу в українській політології. Доктрина українського консерватизму зводиться до таких основних положень:

- політичним ідеалом для України є спадкова монархія, очолювана гетьманом як символом української національної ідеї;
- особливий політичний режим влади класократія є протиположним до республіканської парламентської демократії;
- суть класократії полягає в пануванні активної меншості (аристократії), що складається із кращих (за духом, здібностями, активністю) людей;
- реалізація доктрини консерватизму стосовно поширення консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму.

У центрі поглядів В. Липинського – концепція хлібороба-власника, з якої випливає, що монархія – це трудова держава, що спирається на організацію трудових, продукуючих класів, насамперед, на хліборобський клас. Політичне кредо В. Липинського – «до української нації через українську державу». Держава для нього – це найдосконаліша, найвища форма організації всіх духовних і матеріальних сил нації.

***Зробимо висновок.** Закономірним наслідком розвитку української суспільно-політичної думки стало конституювання ідеї незалежності й відродження української нації та української державності, що викристалізувалися на початку ХХ століття і стали провідними та інтегруючими для представників різних ідейно – політичних орієнтацій і громадянських рухів в Україні, так і за її межами.*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що було у центрі уваги української політичної думки за часів Київської Русі (X-XIII ст.) ?
2. Які зміни в політичних ідеях України відбулись у XVI-XVIII ст.?
3. З якою подією пов'язана активізація суспільно-політичної думки наприкінці 40-х років XIX ст.?
4. На яких засадах побудований політичний світогляд Михайла Драгоманова?
5. Які категорії посідали головне місце в суспільно-політичних поглядах Михайла Грушевського?
6. Хто наприкінці XIX ст. і яким чином обґрунтував право українського народу на самовизначення?
7. Хто є автор концепції інтегрального націоналізму?
8. Який мислитель вважається засновником ідей консерватизму в українській політичній думці і які головні положення вони включають?

Тема 4. Політика і влада. Механізми реалізації

План:

1. Політика як соціальне явище.
2. Сутність влади, її джерела та ресурси.
3. Ознаки та функції політичної влади.
4. Принципи організації і функціонування влади.

1. Політика як соціальне явище.

На ранніх етапах людського суспільства, коли люди були об'єднані кровноспорідненими зв'язками, необхідності в політиці не було. Суспільство ще

не зазнало тоді різкого протиставлення інтересів. Звичаї, традиції, релігійно-міфологічні вірування природним чином регулювали як процес задоволення потреб, так і підтримували цілісність соціуму. Однак, по мірі прогресу матеріального виробництва, ускладнення суспільства, зростання його багатомірності, постала проблема врегулювання суперечливих інтересів та збереження його цілісності. Затребуваною виявилась інша організація суспільства – виникла держава, яка за рахунок використання засобів примусу здатна забезпечувати необхідні загальнообов'язкові форми соціальної поведінки для усіх верств населення. Сформувалась особлива верства людей, що здійснювала владу й управління населенням, а сукупність задіяних для цього засобів, способів, прийомів і форм вже постала як політика.

Існують різні концепції *політики*. Соціальні дефініції політики трактують її як суперництво певних суспільних груп, класів і націй (Карл Маркс) чи зацікавлених груп (Артур Бентлі, Девід Трумен) з метою реалізації своїх інтересів за допомогою влади.

Правові концепції політики вважають політику, державу похідними від права і, насамперед, від природних прав людини, що лежать в основі публічного права, законів і діяльності держави. Яскравий приклад правової концепції політики – теорії суспільного договору, творцями якої є мислителі Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант. Суть цих теорій полягає в трактуванні політики і насамперед держави як спеціалізованого інституту з охорони властивих кожній людині від народження фундаментальних прав: на життя, свободу, безпеку, власність тощо.

Нормативний підхід допускає розгляд політики, виходячи з ідеалів, цінностей, цілей і норм, що мають реалізуватися в процесі здійснення політики. У такому розумінні політика є видом діяльності, спрямованим на досягнення загального блага. Загальне благо включає такі цінності, як справедливість, мир, свободу та ін., мета політики – служіння цьому загальному благу, норми політики – конкретні правила, закони, що ведуть до його досягнення.

Субстанціональні визначення орієнтуються на розкриття тієї першооснови, з якої складається політика. Найпоширенішим з них є трактування політики як дій, спрямованих на владу: її створення (захоплення), утримання і використання (Макс Вебер, Гарольд Лассуел, Роберт Даль а ін.). Політика, – писав М. Вебер, – це «прагнення до участі у владі або до набуття впливу на розподіл влади, або між державами, або всередині держави між соціальними спільностями людей».

Інституціональні визначення характеризують політику через організації, інститути, де втілюється та матеріалізується влада, насамперед через найважливіший інститут – державу.

Антропологічні визначення намагаються відшукати більш глибоке її джерело, що існує в природі людини. Звідси політика – це форма цивілізованого спілкування людей на основі права, спосіб колективного існування людини.

Діяльнісні визначення характеризують політику як процес підготовки, прийняття і практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень. Діяльнісна інтерпретація політики широко використовується, зокрема, в теорії

політичних рішень, а також у телеологічних трактуваннях політики, в яких остання розглядається як діяльність, спрямована на ефективне досягнення колективної мети.

Як правило, розрізняють політику внутрішню, зовнішню і світову (міжнародну). *Внутрішня* політика охоплює основні напрями діяльності держави щодо регулювання взаємодії людей усередині суспільства. Залежно від галузі суспільних відносин, яка є об'єктом політичного впливу, можна говорити про економічну, соціальну, культурну, енергетичну, національну, правову, демографічну, екологічну та іншу політику. *Зовнішня* політика охоплює весь комплекс питань, пов'язаних з регулюванням відносин держави з іншими державами. Зовнішньополітична діяльність будь-якої держави спрямована, насамперед, на забезпечення інтересів народу (нації) у його (її) відносинах з іншими народами (націями). *вiтова* політика найчастіше ототожнюється із зовнішньою, проте вона має і свій специфічний аспект, пов'язаний із забезпеченням узгодженої діяльності світового співтовариства держав щодо вирішення тих чи інших гострих проблем сучасності.

У політиці виділяють чотири рівні *суб'єктності*:

- 1) цілісна, організована, велика суспільна група, утворена на основі етнічної або соціально-класової диференціації (нація, суспільний клас, населення якої-небудь території, демографічна група тощо);
- 2) організація великої суспільної групи (державні інститути, партії, рухи, професійні спілки, організації тощо);
- 3) органи і ланки політичних організацій від «центру» до «місць»;
- 4) конкретний індивід (політичний лідер, суспільний діяч, звичайна людина-виборець).

Первинним суб'єктом політики є народ (соціальні групи, класи, верстви, індивіди), вторинним – створені ним політичні інститути й організації. Коли народ демократичним шляхом формує владу, він реалізує своє суверенне право первинного суб'єкта, однак змушений підкоритися створеній ним державі вже в ролі об'єкта політики. Тобто, взаємовідносини «суб'єкт – об'єкт» мають рухомий характер.

Отже, політика виникла з необхідності підпорядковувати індивідуальні та групові інтереси всезагальному, який полягає у збереженні цілісності та єдності розшарованого суспільства. У політиці, як сфері життєдіяльності людей, виявляються відмінності інтересів різних груп, які, з одного боку – стикаються, а з іншого – взаємно узгоджуються. Політика є продуктом свідомої, а часом – і свавільної діяльності людей, рушійною силою якої виступає певний інтерес. Проте в цілому політика виражає загальне благо як суспільно інтегрований інтерес.

2. Сутність влади, її джерела та ресурси.

Центральне місце у політиці посідає *влада*. Соціальна сутність влади визначається тим, що вона виникає в суспільстві, створює загальні правила поведінки і тим самим надає організованості, доцільності і розумності людським

взаємодіям, сприяє інтеграції людей у спільноти та впорядковує багатоманітність людських потреб і інтересів. Забезпечуючи цілісність соціуму, влада в той же час може мати руйнівний щодо нього вплив, здійснюватися на шкоду більшості населення.

Існують різні тлумачення природи влади:

1) *біхевіористська* концепція влади (Г. Лассуел, Дж. Кетлін) виводить владні відносини з природи самої людини, розглядає її як особливий тип поведінки, за якого одні люди командують іншими, а інші їм підкоряються. Запропоновано три «моделі» політичного процесу: силову, ринкову, ігрову:

- а) «силова модель» – «воля до влади»;
- б) «ринкова модель» – «влада продається й купується»;
- в) «ігрова модель» – «політика – це театр та поле гри».

Перемагає той, хто виявляється найбільш сильним;

2) *психологічна* концепція влади (З. Фрейд, К. Юнг). Влада – це поведінка реальних індивідів, витoki влади коріняться у свідомості та підсвідомості людей. Прагнення до влади, і особливо оволодіння нею, виконують функції суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності;

3) *системна* концепція влади. Існування та продукування влади залежить не від індивідуальних відносин до суспільства, а від соціальної системи. Три підходи:

а) *макропідхід* (Т. Парсонс, Д. Істон) – влада є способом організації, посередником у політичній системі, умовою її виживання, засобом прийняття рішень і розподілу цінностей;

б) *мезопідхід* (М. Кроз'є, Н. Луман) – влада аналізується у співвідношенні з підсистемами суспільства, з його організаційними структурами, влада є засобом соціального спілкування, що дозволяє регулювати групові конфлікти і забезпечувати інтеграцію суспільства;

в) *мікропідхід* (Т. Кларк, М. Роджерс) – влада виступає як взаємодія індивідів у рамках специфічної соціальної системи;

4) *телеологічна* концепція (Б. Рассел). Влада – це здатність досягти поставленої мети, отримувати намічені результати;

5) *структурно-функціональна* концепція (Т. Парсонс). Суспільство має ієрархію, яка диференціює управлінські та виконавські ролі. Влада є відношенням носіїв цих нерівноправних ролей. Функціонування влади забезпечує життєздатність самого суспільства;

б) *реляціоністська* концепція. Влада як відносини між особами, за яких одна з них впливає на іншу;

7) *конфліктна* концепція влади. Влада як можливість прийняття рішень, що (К. Маркс, Ф. Енгельс) виходить з того, що влада носить класовий характер, а тому являє собою відносини панування та підкорення. Головне місце в системі соціальної влади належить державній владі.

Отже, *політична влада* – це здатність і можливість здійснювати певний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднання за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства тощо.

Джерела влади: авторитет, сила, престиж, закон, багатство, знання, харизма, таємниця, інтерес.

Ресурси влади – це сукупність засобів і методів, застосування яких забезпечує вплив суб'єкта влади на об'єкт (особистість, групу, суспільство загалом) і досягнення поставлених цілей.

Так, давньокитайський мислитель Конфуцій вважав ресурсами влади правителя його власний приклад і слідування моральним принципам. На думку Н. Макіавеллі, головними ресурсами правителя є любов і страх. Е. Тоффлер до традиційних ресурсів влади відносить силу, багатство, знання.

Сучасні українські вчені основними ресурсами влади вважають: *економічні* – матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання, земля та її надра, гроші, нерухомість тощо; *соціальні* – здатність підвищувати соціальний статус або ранг, місце в соціальній структурі; *політико-правові* – конституцію, закони, програмні документи політичних партій; *силові* – зброю і апарат фізичного примусу, спеціально підготовлені для цього люди; *інформаційні* – знання та інформацію, а також засоби їхнього отримання та розповсюдження; *демографічні* – людину як універсальний ресурс, яка створює інші ресурси.

На сучасному етапі розвитку суспільства влада прагне до розмаїття ресурсів, застосування котрих забезпечуватиме максимальний вплив з боку суб'єкта. Найменш помітними для людей є використання культурно-інформаційних ресурсів, таких як знання, інформація, засоби їхнього розповсюдження, особливо каналами Інтернету. Від того, наскільки влада ефективно використовує ці ресурси, залежить значною мірою стабільність існування влади всередині держави та конкуренція країни на міжнародній арені.

3. Ознаки та функції політичної влади.

Особливостями політичної влади є те, що вона закріплює пріоритетність інтересів суб'єктів влади, які для всіх верств населення стають загальнообов'язковими. При цьому пануючий суб'єкт має перевагу (статус, авторитет, інформованість, знання та ін.). *Панування* визначається як механізм здійснення влади, який приймає форму соціальних інститутів і передбачає поділ суспільства на пануючу і підлеглі групи, виділення особливого апарату управління. Панування – це політичний порядок, при якому одні командують, а інші підкоряються, хоча перші можуть перебувати під демократичним контролем з боку других. Панування включає економічні, політичні, ідеологічні аспекти. Багато політологів вважають економічне панування найбільш важливим, бо це влада власників засобів виробництва, грошей, інших суспільних багатств. Гроші роблять сильний вплив на проведення виборчих кампаній і підсумки виборів, використовуються для підкупу політиків, для впливу на засоби масової інформації і так далі. В умовах демократії домінуючими формами панування суб'єктів мають бути політичний вплив, довіра, співробітництво, стимулювання, а також залучення народних мас до прийняття політичних рішень.

До інших проявів специфіки політичної влади можна віднести такі: вона присутня у відносинах між великими соціальними групами, державами, співтовариствами, суспільними організаціями; політична влада передбачає необхідність організаційних процедур для вираження інтересів спільності у політичній сфері, інституціональну оформленість (вираження політичного інтересу через партію, державу та інші інститути); можливість використання найрізноманітніших ресурсів (економічних, інформаційних тощо); поєднання відкритих і тіньових центрів влади, що діють приховано, поза сферою суспільного контролю; моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну від влади економічної, яка в умовах ринку передбачає плюралізм суб'єктів влади); ієрархічність відносин влади; делегування (передача) частини владних повноважень від одного суб'єкта іншому, який бере на себе відповідальність за їхнє виконання (модель: центральна влада > місцева влада); ідеологічність.

Для того щоб влада виконувала суспільні функції, була міцною і стабільною, вона повинна бути закріплена в певних інститутах, установах, формах. Тим самим відтворюються і закріплюються відносини владарювання і підпорядкування, поділ управлінської праці, встановлюється оптимальна соціальна ієрархія, що дозволяє приймати необхідні рішення.

Політична влада існує та функціонує в різноманітних видах: як державна, партійна, регіональна, міжнародна і таке інше. *Відмінність державної влади* від політичної полягає в тому, що держава передбачає існування особливого апарату з притаманними йому матеріальними засобами впливу на людей та спирається на інститути права. Політична влада може функціонувати без спеціального апарату примусу, не спираючись на інститути права, а з допомогою засобів духовно-ідеологічного, морально-психологічного впливу.

Функції політичної влади полягають у такому:

- забезпечення панування певних соціальних груп у суспільстві;
- управління суспільним життям, включаючи підтримку громадського порядку з позицій інтересів тих чи інших соціальних груп;
- підтримка цілісності та єдності суспільства;
- пом'якшення конфліктних зіткнень у суспільстві і мінімізація негативних наслідків від них.

4. Принципи організації і функціонування влади.

Політична влада функціонує на основі *принципів* суверенітету і легітимності. Принцип *суверенітету* передбачає верховенство і незалежність державної влади, хоча вона й обмежується рамками закону. Цей принцип означає, що влада спирається на державні інститути (здійснюється через діяльність законодавчих, виконавчих та судових інститутів) та передбачає задоволення інтересів великих груп людей. Тобто, політична влада пов'язана з поняттям владної піраміди. Вона складається з вертикальних владних відносин, інститутів та норм, які гарантують збереження та стійкість відносин, розподіл ролей. Механізм влади має складну, ієрархізовану структуру, де формальним

первинним суб'єктом і джерелом влади є народ. Він передає свої владні повноваження своєму офіційно опосередкованому агенту – державі, яка, в свою чергу, їх розподіляє серед «носіїв» як по «горизонталі» (законодавча, виконавча, судова гілки влади), так і по «вертикалі» (центральні, регіональні, місцеві органи влади) з тим, щоб управляти суспільними справами («об'єкт» влади) від імені суспільства і через державу («суб'єкт» влади).

Принцип *легітимності* фіксує те, чи визнає народ цю владу, наскільки збігаються оцінки влади та її дій з уявленнями більшості про справедливий характер її діяльності і служіння потребам людей. Легітимність влади – це стан, коли населення добровільно виконує ухвалені владою рішення. Макс Вебер, аналізуючи мотиви підкорення владі, виділив три основні типи її легітимності:

1) *традиційний* – в її основі авторитет вождів, монархів, звичка підкорюватися, тому що «завжди так було». Норми владарювання розглядаються як незмінні, адже вони уявляються такими, що мають божественний характер і освячені тисячолітньою традицією;

2) *раціонально-легальний* – влада ґрунтується на визнанні встановлених юридичних норм, що регулюють відносини владарювання і підкорення, на усвідомленій необхідності в інститутах влади, на осмисленому інтересі в політичній силі або лідері, які досягли перемоги на виборах;

3) *харизматичний* – влада ґрунтується на вірі населення в виняткові здібності політичного лідера і характеризується абсолютною легітимністю, особистою довірою і відданістю. Харизматичний тип влади переважає у перехідні часи, а також побутує в деяких африканських країнах як форма організованого політичного поклоніння.

Девід Істон на основі порівняння існуючих політичних систем виділив такі типи легітимності:

1) *ідеологічний* – влад спирається на переконаності або вірі людей у правильність тих ідеологічних цінностей, які владою проголошені. Джерело – ідеологічні цінності.

2) *структурний* – коли люди цінують механізми і норми існуючої системи влади. Джерело – специфічні політичні структури.

3) *персоналістський* – виникає внаслідок морального схвалення народом осіб, що перебувають у владі (перетинається з харизматичним типом).

У реальній політиці різні типи легітимності влади у чистому вигляді не існують і доповнюють один одного. Тому доречно говорити про змішаний тип легітимності з переважанням елементів якогось з наведених вище типів. Проблеми забезпечення легітимності політичної влади в сучасній Україні пов'язані з економічною та соціальною нестабільністю суспільства, що знижує можливості влади. Сучасні типи легітимності ґрунтуються переважно на раціональних засадах, що передбачає визнання влади як такої, що діє на законних підставах, ефективно виконує свої функції у взаємодії і під контролем громадянського суспільства.

Отож, в Україні необхідно докладати усіх зусиль, аби особистість розглядалась як творець соціального порядку, як організатор політичної влади.

А це зароджується в процесі взаємодії держави і суспільства для захисту прав і свобод громадян.

***Зробимо висновок.** Політична влада постає як надзвичайно складний, поліструктурний феномен, що відіграє у забезпеченні життєдіяльності суспільства найважливішу роль, виконуючи специфічні політичні функції. Політична влада виступає способом раціоналізованої регуляції суспільства, що детерміновано історичними, соціально-культурними, економічними чинниками. Механізми її безпосередньої реалізації формуються в залежності від низки обставин, визначають основні параметри її діяльності, її успішність та ефективність. Вагоме значення у становленні тієї або іншої моделі функціонування влади належить таким формоутворюючим елементам, як тип суб'єкта політичної влади, характер легітимації, вплив традицій політичної культури на характер джерел влади та її ресурси, на засади політики, інституціональні форми закріплення владних повноважень.*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Чим була зумовлена поява політики в історії людського суспільства і для реалізації яких об'єктивних потреб його розвитку це стало необхідним?
2. Які головні концепції політики вам відомі?
3. Хто виступає суб'єктом політики?
4. Яка категорія займає центральне місце в політиці і в чому полягає її соціальна сутність?
5. Які джерела влади і ресурси влади ви знаєте?
6. В чому полягають функції політичної влади?
7. На основі яких принципів функціонує політична влада?
8. Які типи легітимності влади виділив Макс Вебер?

Модуль II. Політична система суспільства.

Тема 5. Політичні системи і політичні режими

План:

1. Сутність, структура та функції політичної системи.
2. Типи політичних систем.
3. Поняття та типи політичного режиму. Тоталітаризм, авторитаризм.
4. Демократія: сутність, принципи, ознаки.

1. Сутність, структура та функції політичної системи.

Здатність суспільства реагувати на зростаючі потреби індивідів, адаптуватися до умов свого функціонування, що змінюються, забезпечується політичною системою. *Політична система* суспільства – це цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних відносин, ідей, норм і традицій, спрямованих на здійснення політичної влади, керування та регулювання суспільно-політичних процесів.

Термін «політична система» був введений у політологію в 50-60-і роки ХХ ст. американським вченим Д. Істоном. Системний підхід у політичній науці можна охарактеризувати таким чином:

1) політичне життя – це система поведінки, існування людини в тому суспільному середовищі, що її оточує, відкритому для впливу зовнішніх і внутрішніх джерел;

2) політична система – це ряд взаємодій, з допомогою яких у суспільстві розподіляються необхідні для цивілізованого життя цінності;

3) політична система має «регулюючий» і «саморегулюючий» потенціали, що дозволяють змінювати, корегувати внутрішні процеси і структури, щоб уникнути саморуйнування системи;

4) політична система динамічна і мінлива;

5) політична система може зберігати сталість за наявності певного балансу між вхідними і вихідними діями та імпульсами.

Системний підхід дозволив більш чітко визначити місце політики в житті суспільства і виявити механізм соціальних змін у ньому. З одного боку, політика постає як відносно самостійна сфера, основне призначення якої – розподіл ресурсів і спонукання до сприйняття цього розподілу, в якості обов'язкового для більшості суспільств. З іншого боку, політика є частиною найбільш широкої цілісності – суспільства. Вона повинна реагувати на імпульси, що надходять у систему, запобігати конфліктам, що виникають з приводу поділу цінностей між індивідами, групами.

Отже, вважав Д. Істон, системний аналіз політичного життя базується на понятті системи, що занурена в середовище і підлягає впливу з його боку. Відповідно до такого підходу система, аби вижити, повинна мати здатність реагувати. Постійно підтримуючи зв'язок із зовнішнім середовищем, політична система за допомогою регулюючих механізмів виробляє відповідні реакції на імпульси, що надходять, пристосовуючись до зовнішніх умов функціонування.

Як бачимо, Д. Істон розділив основні компоненти своєї моделі на чинники (вимоги і підтримка), що «входять», і що «впливають» (рішення і дії), які пов'язані з першими шляхом зворотного зв'язку. Вимоги – усього лише початковий матеріал, з якого формується кінцевий продукт, тобто рішення. Інший вид імпульсів, що входять, – це підтримка. Вона виступає в різних формах: матеріальної (виплата податків, різних обкладень, праця на громадських засадах тощо); дотримання законів і директив державної влади; активної участі в політичному житті (з метою збереження і зміцнення політичних цінностей,

шанобливого ставлення до влади, державної символіки тощо). На виході системи розташовуються політичні рішення і дії, що формуються на різних рівнях і мають відповідати специфіці конкретних умов.

Зі свого боку, Габріель Алмонд вважав, що здатність політичної системи здійснювати перетворення в суспільстві й одночасно підтримувати стабільність, залежить від спеціалізації ролей і функцій політичних інститутів, що виступають як сукупність взаємозалежних елементів. Кожен елемент цілісності (держава, партія, еліти, право) виконує життєво важливу для всієї системи функцію. Отже, система може розглядатися не тільки в термінах «збереження», «зміни» і «адаптація», але і як «взаємодія» структур, що здійснюють певні функції. Усі разом вони забезпечують задоволення основних потреб системи. Виходячи з цього, він визначив політичну систему як сукупність ролей і їхню взаємодію між собою, здійснюваних з політичних питань не тільки урядовими інститутами, але і всіма структурами суспільства.

Структурно політична система складається із *підсистем*, що є взаємозалежними одна від одної і що забезпечують функціонування публічної влади. До їх числа прийнято відносити такі:

- *інституціональна* містить у собі державу, політичні партії, соціально-економічні та громадські організації і відносини між ними, які в сукупності утворюють політичну організацію суспільства. Центральне місце в цій підсистемі належить державі;

- *нормативна* містить у собі правові, політичні, моральні норми, цінності, традиції, звичаї. Через них політична система впливає на діяльність інститутів, поведінку громадян;

- *функціональна* охоплює методи політичної діяльності, засоби здійснення влади. Вона складає основу політичного режиму (згода, примус, насильство, авторитет);

- *комунікативна* включає усі форми політичної взаємодії всередині системи (наприклад, між інститутами держави і політичними партіями), так і з політичними системами інших держав.

Функції політичної системи охоплюють такі:

- 1) *агрегації інтересів* – узагальнення і узгодження претензій і вимог, перетворення їх на деяку політичну позицію, додання їй вигляду політичної платформи, політичної заяви, програми. Найчастіше ця функція здійснюється партіями, профспілками й іншими громадськими організаціями;

- 2) *політичної соціалізації* – залучення громадян до політичної діяльності. За допомогою політичного рекрутування заповнюються осередки в політичній системі, в його основі лежить та або інша форма відбору;

- 3) *цілепокладання* – встановлення загальних цілей розвитку інших сфер суспільного життя – економічної, соціальної, духовної тощо. Закріплення цілей у політичних документах партій, конституціях і законах означає надання їм загального характеру. Політичне цілепокладання передбачає і ранжування цілей на стратегічні й тактичні в залежності від їхньої природи та реальних можливостей здійснення, а також визначення пріоритетів у досягненні різних цілей;

4) *мобілізаційну* – забезпечення максимального використання ресурсів суспільства відповідно до цілей і потреб суспільного розвитку;

5) *політичного реагування* – тлумачення законів, припинення дій, які порушують норми, врегулювання конфліктів, вчинення санкцій на порушників норм;

6) *розподільчу* – розподіл ресурсів, благ, цінностей, статусів, послуг у суспільстві;

7) *регулятивну* – пов'язана з потребами впорядкування й регламентації політичної поведінки та політичних відносин і полягає в утвердженні таких способів поведінки і діяльності індивідів, груп, організацій, форм їхніх взаємовідносин, які забезпечували б дотримання спільних інтересів і сталість суспільних відносин. Здійснюється це на базі політичних норм, які впроваджують ідеали і цінності, стимули і мотиви суспільної поведінки, що покликані допомогти уникненню й подоланню конфліктів та утвердженню прийнятних суспільних порядків.

2. Типи політичних систем.

Одна з перших класифікацій (типологій) політичних систем виходить із характеру їх взаємодій із зовнішнім середовищем. За цим критерієм політичні системи поділяються на закриті і відкриті. *Закриті* політичні системи мають обмежені зв'язки із зовнішнім середовищем, вони несприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні, тобто ресурси розвитку знаходяться усередині таких систем. *Відкриті* системи активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом, успішно засвоюють передові цінності інших систем, вони рухливі й динамічні.

Досить розповсюдженою є класифікація політичних систем за політичними режимами, тобто на основі характеру і способів взаємодії влади, особистості й суспільства. За цим критерієм виділяються *тоталітарні*, *авторитарні* та *демократичні* політичні системи.

За змістом і формами управління виділяється п'ять основних різновидів:

1) *ліберальні* демократії, в яких прийняття політичних рішень орієнтоване на цінності індивідуалізму, свободи, власності;

2) *комуністичні* системи чи авторитарно-радикальні, що орієнтуються на цінності рівноправності, соціальної справедливості;

3) *традиційні* політичні системи, що спираються на олігархічні форми правління і орієнтуються на нерівномірний розподіл економічних ресурсів і соціальних статусів;

4) *популістські* політичні системи, що переважають у країнах, які розвиваються; вони використовують авторитарні методи керування і прагнуть значної рівності в розподілі благ;

5) *авторитарно-консервативні* політичні системи мають такі цілі: збереження соціальної й економічної нерівності, обмеження політичної участі населення.

За типом політичної культури і поділу політичних ролей між учасниками політичного процесу Г. Алмонд виділив чотири типи політичних систем: англо-американська, європейсько-континентальна, доіндустріальна і частково індустріальна, тоталітарна.

Для *англо-американської* політичної системи (США, Великобританія) характерний високий ступінь поділу політичних ролей і функцій між учасниками політичного процесу: державою, партіями, групами інтересів тощо. Влада і вплив розподілені між різними ланками політичної системи. Політична система функціонує в рамках однорідної культури, орієнтованої на захист загальноновизнаних у суспільстві ліберальних цінностей: свободи, безпеки, власності тощо.

Європейсько-континентальна політична система (країни Західної Європи) відрізняється різноманітністю політичної культури, наявністю всередині національних культур протилежних орієнтацій, ідеалів, цінностей, властивих якомусь класу, етносу, групі, партії. Тому поділ політичних ролей і функцій відбувається не в масштабах всього суспільства, а всередині класу, групи і т. ін. Однак наявність різнорідних субкультур не заважає досягати згоди у суспільстві, оскільки переважна більшість його сповідує ліберальні цінності.

Доіндустріальні й частково індустріальні політичні системи мають змішану політичну культуру. Вона складається з місцевих політичних субкультур, в основі яких лежать цінності клану, роду, громади, племені. Тому знайти згоду і компроміс тут, не вдаючись до насильства, практично неможливо. Інтеграція суспільства за допомогою насильства призводить до концентрації влади і важелів впливу в руках вузького кола осіб.

Тоталітарні політичні системи функціонують на основі пріоритету класових, національних або релігійних цінностей. Влада сконцентрована в руках монополю правлячої партії, групи осіб. Вона контролює всі сторони життєдіяльності суспільства та індивіда.

3. Поняття та типи політичного режиму. Тоталітаризм, авторитаризм.

Поняття *«політичний режим»* розкриває способи й механізми формування та розподілу політичної влади у політичній системі, форми взаємозв'язків суб'єктів політичного процесу. Воно висвітлює взаємодію суб'єктів політичного процесу в структурі політичної системи; способи й механізми розподілу влади у політичному просторі; характер відносин між політико-владними і політико-невладними суб'єктами, а також між політичними і неполітичними інститутами.

Сутність політичного режиму визначається тим, що у державі є пріоритетним – права держави чи права особистості; якою мірою держава визнає, гарантує, обмежує чи фальсифікує права, передбачені Загальною декларацією прав людини ООН (1948 р.) та різноманітними міжнародними конвенціями, що стосуються механізму реалізації сукупності політичних, громадянських,

соціально-економічних і соціально-культурних прав; чи порушує держава права людини (мотиви, форми, масштаби порушення).

Характеристика політичного режиму передбачає не тільки юридичні гарантії здійснення прав і свобод громадян, а також ступінь розвиненості структур судового і несудового захисту цих прав, ступінь зрілості інститутів громадянського суспільства, здатних не дозволити політичній владі виходити за рамки правового поля.

Наступною істотною ознакою політичного режиму є поділ влади між вищими державними органами – главою держави, урядом, парламентом, вищими судовими інстанціями. Важливе значення тут має обсяг повноважень тієї чи іншої гілки влади, а також чіткість правових меж компетенції між ними.

Політичний режим залежить також від співвідношення повноважень між державними, регіональними і місцевими владними структурами. Важливою рисою політичного режиму є відносини між державою і партіями, державою і групами тиску, між правлячою елітою та опозицією.

Ще однією важливою ознакою політичного режиму є стан ідеологічного процесу в суспільстві.

Виходячи з характеристики основних рис політичного режиму, розглянемо основні підходи до його типологізації: системний, класичний, який намагається охопити всі системні ознаки режиму; фрагментарний, що типологізує режим за конкретними проявами його основних ознак. Згідно з першим підходом до типологізації, політичний режим поділяють на тоталітарний, авторитарний і демократичний.

Тоталітарний режим ґрунтується на тотальному (лат. *totalitas* – загальність, цілісність) охопленні державою суспільного життя. Поняття «тоталітаризм» увійшло до філософсько-політичного лексикону у ХХ ст. завдяки Дж. Джентіле, а в політику його ввів вождь фашистської партії Італії Б. Муссоліні. Дослідники тоталітаризму Ф. фон Гайєк, К. Поппер, К. Фрідріх і З. Бжезінський розкрили генетичний зв'язок тоталітаризму з етатистським і соціалістичним вченнями, з існуванням масового суспільства і одномірної авторитарної особистості, кризою ліберального індустріального суспільства. Тоталітаризм – це явище ХХ ст., яке виникає у кризових ситуаціях, породжених необхідністю прискорювати модернізацію суспільства, де наявні, з одного боку, значна частина знедоленого населення й інтелектуалів-маргіналів, а, з іншого, – де існують потужні владні, технічні, психологічні можливості мобілізації мас для виходу з такої ситуації.

Для тоталітарного режиму характерні тотальний контроль держави за всіма сферами суспільства; монополізація влади в руках однієї партії, цілком підпорядкованій вождеві; повне панування єдиної ідеології, терористичний поліцейський контроль; мілітаризація суспільного життя і знищення громадянського суспільства; проголошення принципу органічної єдності держави і народу; панування воєнної або планової економіки. «Образ ворога» завжди є найважливішим компонентом тоталітарної ідеології, що дозволяє режиму згуртувати суспільство перед загрозою як з боку «саботажників», «диверсантів», «шпигунів» усередині суспільства, так і з боку

ворожого зовнішнього оточення. До тоталітарних режимів можна віднести гітлерівську Німеччину, сталінський СРСР, маоїстський Китай, Камбоджу при Пол Поті, Іран при Р.-М. Хомейні та режим Талібану в Афганістані.

Авторитарний режим характеризується зосередженням повноти влади в руках однієї особи або групи осіб, наступом на права і свободи громадян. Йому властиві такі риси, як: прагнення використовувати силу у вирішенні конфліктних ситуацій і відсутність демократичних механізмів контролю за здійсненням влади; прагнення поставити під свій контроль всі потенційно опозиційні суспільні інститути – сім'ю, традиції, групи інтересів, засоби масової інформації і комунікації та ін.; постійні, але не завжди, результативні пошуки режимом нових джерел влади (традиції і харизма лідера) і нової, здатної згуртувати еліту і суспільство, ідеології.

Однак, на відміну від тоталітарного режиму авторитаризм допускає окремі елементи демократизму, економічних свобод, існування парламентаризму, навіть боротьбу політичних партій. Якщо при тоталітарному режимі влада намагається контролювати всі без винятку сфери життя, прикриваючись гаслом органічної єдності з народом, то авторитарний режим порівняно з тоталітарним не вдається до тотального насадження ідеології з метою мобілізації народних мас на виконання «великих ідей», не передбачає зверхності партії й ідеології над державними інститутами, не заохочує егалітаризм і патерналізм. До авторитарних режимів можна віднести всі колишні абсолютні, а також сучасні монархії у слабозвинених країнах (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія), військові диктатури (здебільшого в Латинській Америці), «патримоніальні тиранії», де держава є власністю сімейного клану і керується диктатурою особистої влади, а також режими суперпрезидентської влади (поширені у країнах Близького Сходу та СНД).

Демократичний режим включає сукупність ознак, протилежних тоталітаризмові: народний суверенітет, політичний плюралізм, консенсуальний тип політичної культури, правові гарантії політичних, громадянських і культурних свобод людини.

4. Демократія: сутність, принципи, ознаки.

Зміцнення демократії є прикметною тенденцією світового розвитку. Базові *принципи демократичного режиму* влади є такі:

1) *народний суверенітет*, тобто первинним носієм влади виступає народ. Всяка влада від народу і делегується ним. Цей принцип не припускає ухвалення політичних рішень безпосередньо народом як, наприклад, на референдумі. Він лише припускає, що всі носії державної влади свої владні функції отримали завдяки народу, тобто безпосередньо шляхом виборів (депутати парламенту або президент) або опосередковано через обраних народом представників (сформований і підпорядкований парламенту уряд);

2) *вільні вибори* представників влади, які передбачають наявність, принаймні, трьох умов: свободу висунення кандидатур як наслідок свободи утворення і функціонування політичних партій; свободу виборчого права, тобто

загальне і рівне виборче право за принципом «одна людина – один голос»; свободу голосування, що сприймається як засіб таємного голосування і рівність для всіх в отриманні інформації і можливості вести пропаганду під час виборчої кампанії;

3) *підпорядкування меншини більшості* при чіткому дотриманні прав меншини. Головний і природний при демократії обов'язок більшості – це повага до опозиції, її права на вільну критику і права змінити, за підсумками нових виборів, колишню більшість у владі;

4) реалізація принципу *поділу влади*. Три гілки влади – законодавча, виконавча і судова – мають такі повноваження і таку практику, що два «кути» цього своєрідного «трикутника» при необхідності можуть блокувати недемократичні, такі, що суперечать інтересам нації, дії третього «кута». Відсутність монополії на владу і плюралістичний характер всіх політичних інститутів – необхідна умова демократії;

5) *конституціоналізм і панування закону* у всіх сферах життя. Закон домінує понад усім і всіма, перед ним всі рівні. Правовий принцип демократії: «Все, що не заборонено законом, – дозволено»;

б) наявність *конфліктуючих інтересів* і організація їх захисту з боку різних груп, які мають гарантований доступ до політичних інститутів. Розвиток і вирішення конфліктів здійснюється у згоді з правилами, які визначено заздалегідь, є ясними і доступними для всіх учасників. У цих правилах визначаються: а) особливості допуску до процедури політичної участі; б) можливі напрями діяльності, сукупність яких є визнаними стратегіями поведінки; в) критерій, що дозволяє обмежити сферу дії конфлікту. Результати демократичних конфліктів не просто різноспрямовані. Вони не передбачувані, оскільки демократія надає можливість реалізації інтересів кожній політичній групі. Демократичний політичний режим, як видно, найповніше відповідає інтересам людини і сприяє прогресу суспільства.

Порівняльний аналіз демократичних режимів та притаманних їм форм правління становить важливий напрямок сучасної політології. Вагомий внесок у його розвиток зробив голландський політолог Аренд Лейпхарт. Він вирізняє дві діаметрально протилежні її *моделі* (два *типи* демократичних режимів): мажоритарну (або Вестмінстерську) модель, взірцем якої є Великобританія, і консенсусну модель, котра може бути найвиразніше представлена через політичну систему Швейцарії.

Суть *Вестмінстерської* моделі – правління більшості (всі важливі питання вирішуються голосуванням за принципом більшості голосів). Вона, як наголошує А. Лейпхарт, є найбільш придатною для гомогенних суспільств. Суть *консенсусної* моделі – поділ влади між якомога більшою кількістю людей (через надання меншинам права вето з питань, що торкаються їхніх інтересів та через інші механізми). Консенсусна модель допоможе вирішувати проблеми гетерогенних (багатоскладових) суспільств.

Кожній із цих моделей відповідає певний тип взаємовідносин між виконавчою і законодавчою владою, спосіб створення урядових коаліцій,

ступінь концентрації влади в законодавчих органах, ті чи інші типи виборчих систем, конституційного і державно-територіального устроїв.

Демократичні форми організації суспільства мають глибокі історичні традиції. Першою класичною формою демократії була давньогрецька, де громадяни самі безпосередньо брали участь у підготовці, обговоренні та прийнятті рішень. Подібна форма правління являє собою *пряму демократію*. Своєрідне переосмислення та розвиток ідеї демократії отримали у 17 – 18 ст. у творах видатних мислителів Просвітництва і лібералізму. Більше уваги стало приділятися вже не стільки тому, хто править, скільки механізму здійснення влади. Результатом цього стало опрацювання моделі *представницької демократії*, за якої громадяни беруть участь у прийнятті рішень опосередковано, вибираючи до органів влади своїх представників, покликаних виражати їх інтереси.

З 19 ст. розробляється модель *ліберальної демократії*, з якої основна увага приділяється створенню інституціональних та юридичних гарантій індивідуальної свободи, що запобігають будь-якому пригніченню особистості владою.

У деякому смислі протилежною їй є *ідентитарна (колективістська)* модель демократії, що наголошує первинність однорідного за своїм складом народу у здійсненні влади та безумовність, абсолютність влади більшості (народу) над меншістю, в тому числі над окремою особою.

Плебісцитарна теорія демократії розвиває ідею про те, що кожний громадянин повинен мати можливість принаймні схвалювати чи відкидати закони, які впливають на його життя, і які він зобов'язаний поважати.

Модель, за якою основною рушійною силою політики виступає не особистість і не народ, а суспільна група, – це *плюралістична демократія*. Наголошується, саме в групі формуються особистість, її інтереси, ціннісні орієнтації й мотиви політичної діяльності. З допомогою групи (сімейної, професійної, етнічної, релігійної, регіональної) індивід реалізує можливість виражати й захищати свої інтереси. Звідси призначення демократії – стимулювати плюралізм, різноманітність соціальних об'єднань, надавати всім громадянам можливість відкрито й консолідовано висловлювати свої інтереси, що закріплюється у політичних рішеннях.

На необхідності участі широких верств населення не тільки у виборах своїх представників, а також у референдумах, зборах, а й безпосередньо – у процесі підготовки, прийняття та впровадження рішень, контролі їх виконання, наполягає *партиципаторна* модель демократії.

Деліберативна демократія – теорія про необхідність досягнення консенсусу в ухваленні рішень на основі загального обговорення, до участі в якому вільно можуть залучатися будь-які зацікавлені індивіди. Це приводить до врахування різних інтересів, до порозуміння між учасниками політичного процесу, сприяє його відкритості і як наслідок – мінімізує прояви непримиренної ворожнечі у політичних відносинах.

У реальному житті склалися гібридні форми політичного режиму з елементами демократії, зокрема, в латиноамериканських, пострадянських країнах. Серед них виділяють:

1) *авторитарно-демократичний* (м'який авторитаризм) із сильною президентською владою, де президент має право самостійно формувати уряд, розпускати парламент, зміщувати голів місцевих державних адміністрацій, ліквідувати структури державного управління, мати перевагу над парламентом у формуванні судової влади. Однак при цьому режимі зберігаються всі демократичні інститути: парламент, виборча і партійна системи, опозиція, органи місцевого самоврядування, судовий захист прав людини.

2) *анархо-демократичний* режим, що передбачає широкі прерогативи представницької влади та органів місцевого самоврядування над виконавчими органами, а також широке застосування прямої демократії. Для анархо-демократичного режиму характерні дефіцит влади, відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, низький рівень адміністративного управління, а також поширення охлократичних настроїв у політичній діяльності.

3) *олігархічно-клановий*, який ґрунтується на домінуванні у структурах політичної влади могутніх політико-бізнесових і мас-медіа угруповань, які, володіючи надприбутками, контролюють політичні структури – парламентські фракції, парти, громадські організації, а також сегменти інформаційного простору (телеканали, радіомовлення, газети тощо). Вони домоглися свого становища не в умовах конкуренції, де треба було виявити таланти, а в умовах свого монопольного становища у різних секторах економіки.

Зробимо висновок. Розуміння політичної реальності як системи, де вирішальну роль відіграють взаємодії та взаємовідносини між державою, партіями, об'єднаннями, елітою, дозволяє проаналізувати динаміку владних процесів, внутрішні механізми функціонування політики, краще зрозуміти політичне життя в цілому. Політична система являє собою досить складний комплекс взаємопов'язаних та взаємозалежних структурних елементів, які через свою взаємодію забезпечують реалізацію надзвичайно важливих для суспільства функцій.

Існують різні типи політичних режимів. Найбільш повно відображає інтереси народу демократія, концепції та моделі якої збагачуються історичним досвідом боротьби за свободи і основоположні права людини, у процесі вдосконалення самої структури та механізмів реалізації політичної влади, її наближення до людини.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що нового для розуміння сфери політики дало застосування системного підходу?
2. Що таке політична система і яка її структура?
3. Які функції виконує політична система?

4. Які типи політичних систем ви знаєте і яким чином ви можете охарактеризувати політичну систему сучасного українського суспільства?
5. В чому полягають відмінності між тоталітаризмом і авторитаризмом?
6. Які принципи властиві демократичного режиму?
7. Які класичні концепції демократії вам відомі і де вони застосовувались у минулому?
8. Що нового в розроблення теорії демократії внесли вчені упродовж XIX – XX ст.?

Тема 7. Політичні партії та громадські об'єднання. Громадянське суспільство

План:

1. Сутність, походження, типи та функції політичних партій.
2. Сутність та типи партійних систем.
3. Громадсько-політичні об'єднання та рухи.
4. Громадянське суспільство, його сутність та взаємодія з державою.

1. Сутність, походження, типи та функції політичних партій.

Одним із головних інститутів політичної системи будь-якої демократичної держави є партії. *Політична партія* – організована група однодумців, яка виражає і представляє інтереси частини народу або певної соціальної групи чи кількох груп і має на меті реалізацію цих інтересів шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Слово «партія» латинського походження, воно означає частину більшої спільноти або цілісності. Існує думка, що партії виникли тоді, коли з'явилася політика, тобто в рабовласницькому суспільстві. Виникнення політичних партій у сучасному розумінні відбувалося з кінця XVIII – на початку XIX ст., одночасно з виникненням в Європі та Америці буржуазних парламентів і парламентаризму як форми і принципу організації та здійснення державної влади. Масові партії виникали з другої половини XIX ст. Їх появі сприяли два основних чинники: розширення виборчих прав і розвиток робітничого руху. Наприкінці XIX ст. сталися великі зміни в соціальному і політичному житті суспільства, з'явилися універсальні партії, які найбільш динамічно зростали і стали перспективними, що почали звертатися до всіх груп населення.

В основі *класифікації політичних партій* можуть бути різні критерії: соціальні засади, ідейно-світоглядні цінності, принципи організації та ін. Виходячи з природи соціальних засад, можна виділити партії, які *представляють інтереси окремих класів* (наприклад, буржуазні, робітничі, селянські, поміщицькі та ін.); *окремих соціальних прошарків і груп* (наприклад, інтелігенції, дрібної буржуазії, селян-фермерів та ін.); *кількох класів і соціальних груп* (наприклад, політичні партії, що виникли на основі національно-визвольних рухів).

За *світоглядними позиціями* певною мірою розрізняють: *ідейно-політичні*, або так звані світоглядні партії, які у своїй діяльності керуються певними ідейними принципами; *прагматичні*, або так звані партії для виборів, які не мають чітких ідеологічних програм і головна їхня мета – мобілізація якнайбільшої частини електорату (виборців) для перемоги на виборах.

У свою чергу, серед ідейно-політичних партій можна виділити:

1) *консервативні* – Консервативна партія Великобританії, Християнсько-демократичний союз (ХДС, Німеччина) – політичні партії, які прагнуть зберегти суспільно-політичний лад, що існує;

2) *реформістські* (всі соціал-демократичні та соціалістичні партії Європи), які орієнтуються на значні зміни та перетворення того чи іншого ладу, але за умови збереження його засад;

3) *революційні* – марксистські, або марксистсько-ленінські політичні партії (свого часу такою партією була КПРС), які відкидають існуючий політичний лад і ставлять за мету його повалення і заміну іншим ладом;

4) *реакційні* політичні партії, що орієнтуються на часткове або повне повернення до старого ладу.

За *принципами* організації розрізняють:

1) *кадрові* партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства;

2) *масові* партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності;

3) партії, які будуються на принципах *індивідуального членства*, формально закріплених у статуті, формах і умовах вступу до партії, партійній дисципліні та ін.;

4) партії, в яких *немає інституту офіційного членства*, а належність до партії визначається, наприклад, через голосування за її кандидатів на виборах;

5) партії, які допускають *колективне членство*, в тому числі профспілок, трудових колективів та ін.

Політичні партії розрізняють також за *місцем*, яке вони займають у системі державної влади, а також за ставленням їх до правлячого режиму. Тут можна виділити *правлячі* й *опозиційні* партії, легальні та нелегальні, партії-лідери і партії аутсайтери, партії, які правлять монополюю і які правлять у складі коаліції.

Основними *функціями* політичних партій є: представництво соціальних інтересів; соціальна інтеграція; політична соціалізація; створення ідеологічних доктрин; боротьба за державну владу й участь у її здійсненні; вироблення політичного курсу; формування громадської думки; залучення до своїх лав.

2. Сутність та типи партійних систем.

Залежно від багатьох обставин, а надто від характеру наявного політичного режиму, в кожній країні складається певна партійна система. ***Партійна система***

– це сукупність партій (правлячих та опозиційних), які тісно пов’язані між собою та з державою і які беруть участь у здійсненні державної влади. Під терміном «партійна система» розуміють: – право партій на формування власної системи правління; – сукупність політичних сил, представлених у парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в ньому; – сукупність відносин між легальне діючими політичними партіями, що виявляються у суспільній боротьбі або суперництві за владу в суспільстві; – сукупність політичних партій, що існують у країні незалежно від форм діяльності та ступеня інституціоналізації згідно з чинним законодавством.

Найбільш поширена типологія партійних систем ґрунтується на кількісному критерії – кількості партій, які реально борються за владу або здійснюють вплив на неї. Відповідно вирізняють: однопартійну, двопартійну та багатопартійну системи. Ця типологія належить М. Дюверже, який виокремлює також «систему двох з половиною партій» – проміжний варіант між двопартійною та багатопартійною системами, коли сили двох партій врівноважуються.

Типологія партійних систем Дж. Сарторі базується на якісних критеріях і охоплює:

- 1) *однопартійну* систему, що має такі ознаки:
  - існування тільки однієї легальної партії та заборона утворення інших;
  - поєднання партійного апарату з державним;
- 2) систему з *гегемоністською* партією – існує декілька партій, але одна є постійним політичним гегемоном;
- 3) систему *домінуючої* партії – домінуюча партія демократично співіснує з іншими партіями;
- 4) *двопартійну* систему, яка характеризується такими рисами:
  - наявністю кількох політичних партій;
  - існуванням двох партій, значно більш пріоритетних за інші;
  - формуванням складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах;
    - впливовою опозиційною партією, яка програла вибори;
    - демократичним політичним режимом;
- 5) систему *поміркованого (обмеженого) плюралізму*:
  - наявність у країні багатьох політичних партій;
  - репрезентація в парламенті лише кількох партій;
  - репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій;
  - відсутність позасистемної опозиції;
  - демократичний політичний устрій.

Залежно від механізму формування уряду вирізняють декілька варіантів системи обмеженого плюралізму:

- *однопартійне правління*, коли уряд формується партією, яка дістала абсолютну більшість голосів на парламентських виборах;
- *двоблокова коаліція*, коли уряд формується одним із двох блоків, що перемогли на виборах;

– багатопартійна коаліція, коли уряд формується з представників декількох партій на основі їх пропорційного представництва в парламенті за результатами виборів;

б) систему *крайнього (поляризованого) плюралізму* характеризують такі риси :

- наявність багатьох політичних партій;
- гострота ідеологічного розмежування між ними;
- присутність серед опозиційних партій позасистемних;
- формування уряду партіями центру;
- наявність двосторонньої деструктивної опозиції;
- демократичний політичний режим.

7) систему *атомізованого плюралізму*, яку характеризують такі риси:

- наявність і незначна впливовість усіх партій;
- присутність серед опозиційних партій позасистемних;
- формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції;
- демократичний або авторитарний політичний режим.

3. Громадсько-політичні об'єднання та рухи.

Громадсько-політичні об'єднані та рухи – це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення і захисту їхніх багатогранних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхніх статутах. Суспільні рухи і громадські організації не ставлять перед собою мету завоювати державну владу. На відміну від політичних партій вони ніякими своїми структурами не входять до державних інститутів, проте, будучи частиною політичної системи суспільства, можуть здійснювати істотний вплив на неї, зокрема, в разі зміни правлячих сил і навіть характеру влади.

Громадські організації та суспільні рухи об'єднують людей різної партійної приналежності, різних ідеологічних переконань для досягнення певних цілей. У цьому полягає ще одна відмінність їх від політичних партій, що об'єднують людей лише певної ідеологічної орієнтації і виключають їх членство в інших партіях.

Останнім часом значно активізувався процес утворення масових організацій і рухів, поживавилась і їх діяльність. Причини активності зумовлені такими обставинами: наростання кризових явищ і процесів у різних сферах людського життя; загрозою війни з застосуванням зброї масового знищення; дедалі більшим руйнуванням життєвого середовища людини – виникнення екологічної катастрофи; реакцією – відповіддю на наступ консервативних сил у різних країнах сучасного світу; актуалізацією гуманістичних цінностей та ідеалів у суспільній свідомості й боротьбою за їхнє практичне втілення в життя; зростаючим культурним рівнем широких верств населення; стрімким розвитком

усіх видів комунікацій, які полегшують спілкування людей та сприяють їхньому об'єднанню.

Громадські організації та рухи виникають із природної потреби сучасної людини бути співучасником у справах суспільства. Оскільки в повсякденному житті людина не може займатися справами суспільства, це за неї роблять громадські об'єднання. Вони звільняють людину від необхідності бути постійним учасником суспільно-політичного життя, самостійно вирішувати безліч проблем. Ціна, яку платить людина за краще відображення й задоволення власних проблем та інтересів організацією, полягає в обов'язку коритися встановленим в ній правилам. У такий спосіб обмежується довільний характер поведінки людини. Відзначають, що громадські об'єднання виникають здебільшого знизу, але іноді за ініціативою згори, створюються для реалізації різних потреб і суспільних інтересів та діють в інтересах своїх членів. Свідченням колективістського характеру діяльності громадських організацій та рухів є їхня масовість, характер внутрішньої структури.

Громадські об'єднання та рухи надають широкі можливості для суспільної ініціативи мас, виявлення їхнього самоврядування завдяки демократичним принципам їхнього устрою. Громадські об'єднання, найчастіше, реалізують себе у вигляді формальних і неформальних організацій і громадських рухів.

Громадські організації і рухи виконують різноманітні *функції*. Їх можна поділити на дві групи: функції, що їх громадські організації і рухи виконують відносно системи влади в державі; функції, виконувані щодо інтересів членів цих організацій та рухів. У першій групі можна виокремити дві основні функції: *опозиційну і творчу*. Із другої групи функцій можна виокремити *захисну і допоміжну*.

Щоб розібратися в широкому спектрі громадських об'єднань, треба зупинитись на їхній типології. Насамперед, можна їх поділити на *традиційні і нові*. До традиційних громадських організацій і рухів відносять: профспілкові, жіночі, молодіжні, економічні, освіти й культури, наукові й науково-технічні, творчі, оборонні, спортивні, туристські та інші. До нових соціальних організацій та рухів належить: екологічні, альтернативні, громадської ініціативи, національні. Громадські організації та рухи можна класифікувати за інтересами чи діяльністю: за економічними інтересами – кооперативні, споживчі спілки та інші; за суспільно-політичними інтересами розрізняють організації культурного, гуманітарного, релігійного напрямів; за методами діяльності та правового статусу: легальні та офіційні, напівлегальні та неформальні; за місцем діяльності, за місцем докладання сил у структурі політичної влади: будь-які самоврядні організації, які добиваються урядових дотацій; за видами діяльності: економічні, освіти і культури, опікунські, охорони здоров'я, природи, конфесійні, оборонні, спортивні, туристські.

Громадські організації та рухи відіграють важливу роль у політичній системі, в суспільно-політичному житті в цілому. Вони є своєрідною єдиною ланкою між функціонуванням державних органів і відповідними діями населення країни. Громадські об'єднання надають велику допомогу владним структурам у виконанні функцій управління. Громадські організації та рухи

привертають увагу широких мас населення до гострих проблем, пропонують способи вирішення проблем, вимагають від держави їх розв'язання. Громадські об'єднання часто є здоровою альтернативою негативним процесам, і, виконуючи свої функції, вони сприяють розвиткові активності та ініціативи широких верств населення.

4. Громадянське суспільство, його сутність та взаємодія з державою.

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і стосунків, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, приватних інтересів і потреб. Громадянське суспільство має складну структуру і включає економічні, духовні, релігійні, етнічні, родинні й інші стосунки та інститути, не опосередковані державою. Воно охоплює виробниче і приватне життя людей, їх традиції, звичаї, сфери освіти, науки, культури, що знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави.

Ознаки громадянського суспільства такі:

Базисом громадянського суспільства є багатоукладна ринкова економіка, плюралізм форм власності, самостійність суб'єктів господарювання. Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є також наявність розвиненої соціальної структури, що відображає розмаїття різних груп і прошарків. *Соціальну основу* становить так званий середній клас, що включає найбільш активну частину населення. Духовна сфера громадянського суспільства передбачає *плюралізм* в області ідеології, реальну *свободу* слова, друку, сумління, досить високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості.

Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи і формується переважно знизу, спонтанно як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави у вільних громадян-власників, готових узяти на себе господарську і політичну відповідальність.

Співвідношення між правовою державою і громадянським суспільством розгортається у таких аспектах:

1) громадянське суспільство і правова держава нерозривно пов'язані між собою і передбачають одне одного. Формування і розвиток інститутів громадянського суспільства йде одночасно і в тісному зв'язку із формуванням політичних інститутів правової держави;

2) громадянське суспільство виступає як сфера реалізації приватних інтересів і потреб – індивідуальних і колективних, часто протилежних одне одному. Держава ж як виразник волі всього населення покликана примирити, поєднати ці інтереси, забезпечити консенсус з головних питань суспільного життя;

3) взаємини між громадянським суспільством і державою носять складний, часто конфліктний характер. Система громадянського суспільства, що саморозвивається, постійно відчуває тиск з боку держави. В умовах тоталітарних режимів відбувається етатизація (одержавлення) суспільства, фактичне

знищення або крайнє звуження незалежності громадського життя від держави. При демократичному режимі держава і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери. Вирішення суспільних проблем здійснюється шляхом компромісу між державою і суспільством. Дійсно демократичний політичний режим можливий лише там, де є громадянське суспільство.

Ознаки громадянського суспільства проявляються через:

1) визнання автономної особи головним суб'єктом, а її прав і свобод, честі й гідності – вищими соціальними цінностями; вміння протистояти сваволі держави;

2) самореалізацію прав вільних і рівноправних громадян через такі інститути, як сім'я, церква, різні об'єднання, засоби масової інформації тощо;

3) добровільне формування інститутів – громадських об'єднань (прибуткових і неприбуткових) на засадах самоорганізації і самоврядування (знизу, а не конструюванням згори за наказом держави) та регулювання внутрішніх відносин відповідно до корпоративних норм, які створює кожний з них; забезпечення самоорганізації суспільства за допомогою координації;

4) задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів людини та її добровільних об'єднань на засадах співпраці, що відбувається поза безпосереднім втручанням держави;

5) наявність рівних можливостей громадян та їх об'єднань вільно і безпечно розпоряджатися своїми силами, здібностями, майном, власністю;

6) урегульованість і упорядкованість суспільних відносин, завдяки яким діяльність автономних осіб та їх об'єднань відбувається в межах історично сформованих соціальних норм і принципів (моральних, релігійних, звичаєвих), при опорі на чинне право і власну правосвідомість;

7) здатність виступати джерелом норм права в результаті багаторазового повторення одних і тих самих суспільних відносин, що вимагають формального упорядкування, тобто виробляє соціальний стандарт поведінки у межах фактичних відносин, а завдяки визнанню його державою цей соціальний стандарт доводиться до статусу юридичного, стає нормою права;

Структура громадянського суспільства є складною й охоплює:

– економічні сфери та інститути (приватна власність, вільна праця, підприємництво);

– організацію і діяльність об'єднань громадян (громадські союзи, політичні партії, профспілки, творчі асоціації, релігійні громади, соціальні рухи тощо), що добровільно сформувалися;

– сферу освіти, виховання, науки, культури, сім'ї, систему засобів масової інформації тощо.

Головним суб'єктом громадянського суспільства є автономна особа, така що

1) усвідомлює себе вільним членом суспільства згідно з розумінням свободи, прийнятими в цьому суспільстві;

2) є вільною економічно, наділена економічними правами і свободами, у тому числі правом приватної власності («суб'єкт-власник»), і має право вибору форм і видів трудової діяльності, насамперед, підприємницької;

3) вільна ідеологічно і політично, тобто яка має можливість бути членом політичної партії чи об'єднання, опозиційних щодо існуючої державної влади; має право брати або не брати участь у виборі органів державної влади і місцевого самоврядування;

4) усвідомлює свою відповідальність перед суспільством;

5) захищена законом від прямого втручання і свавільних обмежень з боку держави.

Громадянське суспільство виправдовує свою назву не тим, що складається з громадян, а тим, що створює належні умови для реалізації їх можливостей для самореалізації. Головною передумовою свободи людини і всього суспільства є власність в усьому розмаїтті форм і видів, насамперед, приватна власність, що виконує важливі соціальні функції:

1) забезпечити добробут усіх;

2) відкрити економічний простір для власного збагачення на основі зростання інтенсивності праці, здібностей, творчої ініціативи і підприємливості.

Вільна праця та її належні умови – неодмінний елемент громадянського суспільства. Переваження в державі так званого «середнього класу» – один з показників сформованого в ньому громадянського суспільства.

***Зробимо висновок.** Партії виступають важливим елементом політичної системи суспільства. Вони представляють основні конкуруючі моделі політичної діяльності, альтернативні політичні програми, артикулюючи різноманітні інтереси громадян. У демократичному суспільстві партії сприяють оптимізації взаємодії громадянського суспільства і держави. Партійні системи можуть бути досить різноманітними, але перевагу мають демократичні багатопартійні системи. Громадсько-політичні об'єднання своєю активністю сприяють розв'язанню тих конкретних проблем, які залишилися поза сферою діяльності владних структур. Громадянське суспільство як форма самоорганізації, діяльності всіх соціальних спільностей та індивідів є необхідною умовою розбудови правової держави та зміцнення демократії.*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що таке політична партія і чому вона за умов демократії є одним із головних інститутів політичної системи?

2. За якими критеріями прийнято класифікувати політичні партії?

3. Які функції у суспільстві покликані виконувати політичні партії?

4. Що таке партійна система і які типи партійних систем є найбільш поширеними в світі?

5. В чому полягає відмінність між громадсько-політичними об'єднаннями та рухами і політичними партіями?

6. Чим зумовлений процес утворення масових організацій і рухів останнім часом?

7. Що таке громадянське суспільство і які його базові принципи та ознаки?

8. В чому полягає співвідношення між правовою державою і громадянським суспільством?

Тема 8. Правова держава і громадянське суспільство

План:

1. Правова держава: становлення ідеї, основні ознаки і перспективи.
2. Громадянське суспільство: поняття і структура. Співвідношення громадянського суспільства і держави.

1. Правова держава: становлення ідеї, основні ознаки і перспективи.

В історії становлення ідеї правової держави виділяють дві основні парадигми: Античність і Новий час. Античні учення відрізнялися нерозчленованістю понять «суспільство» і «держава», а уявлення про право носили релігійно-міфологічний характер. Правління права предстало в їхніх працях як протилежність беззаконню та анархії. Принцип законності як основоположний для життя суспільства-держави був вироблений вже в повчаннях семи афінських мудреців, зокрема Солон. Сократ же довів цю ідею до досконалості. Із його точки зору, вища справедливість полягає в покорі законам, яка приводить до єднання громадян, одностайності, впорядкованості та гармонії. Його послідовник Платон ставлення до законності розглядав як один з критеріїв поділу держав на правильні та неправильні: «...Вважається за краще, щоб володарював закон, а не хто-небудь із середовища громадян». Принцип правління права, а не людей, в закінченому вигляді був сформульований Арістотелем і Цицероном. Останній стверджував, що державою може вважатися тільки правове співтовариство.

Із сучасної точки зору античні уявлення про правління права мають істотну ваду, а саме – відсутність положень про права особи як ознаку та мету правової держави. Свобода та індивідуальні права, що виходять із неї розумілася тільки як колективна цінність, як якість властива не всім, а тільки

вільним громадянам певного полісу.

Діячі ранньобуржуазних революцій та епохи Просвітництва розробили ідеї про найважливіші компоненти правової держави, а саме – теорію прав людини і ідею розподілу влади.

Джон Лільберн (середина XVII ст.) вперше ввів в обіг поняття «права людини». Із його точки зору свобода слова, совісті, друку, петицій, торгівлі, рівність перед законом і судом, право власності складають природжені (надані не державою, а Богом і природою) права людини. Його сучасник Джеймс Гаррінгтон вперше використав термін «верховенство права». Джон Локк (друга половина XVII ст.) розробив вчення про гарантії забезпечення прав людини, якими є: законність, розподіл властей, право народу на опір незаконним проявам влади. Шарль Луї Монтеск'є обґрунтував ідею верховенства конституції в державі, ідею розподілу влади як гарантії проти тиранії.

Філософське обґрунтування ідеї правової держави традиційно пов'язують з ім'ям Іммануїла Канта. Відповідно до визначення Канта держава – це об'єднання великої кількості людей, підпорядкованих правовим законам.

Термін «правова держава» ввів до наукового і політичного обігу німецький вчений Карл Теодор Велькер (1813 р.), а Роберт фон Моль дав йому визначення: правова держава – це держава, заснована на закріпленні в конституції прав і свобод громадян та забезпеченні їх судового захисту (1829р.).

Ідея правової держави одержала розвиток в роботах відомих вітчизняних юристів (Станіслав Дністрянській, Микола Палієнко). Так, з погляду українського юриста Богдана Кістяківського правова держава – це конституційна держава. «У конституційній державі влада, перетворюючись на правову, принципово відрізняється від влади в історично передуючих конституційній державі типах держави... У конституційній державі влада перестає бути фактично пануванням людей і перетворюється на панування правових норм».

У ХХ ст. ідея правової держави одержала нормативний вираз в конституціях багатьох сучасних країн. У Німеччині, Іспанії, Україні ідея правової держави закріплена безпосередньо, в конституціях інших держав (Австрія, Греція, Франція) вона одержала непряме закріплення. Але навіть там, де ідея правової держави формально не закріплена в конституції, вона фактично реалізується в правовому статусі особистості, системі та діяльності органів державної влади.

Правова держава виступає як такий тип держави, влада якої заснована на праві, обмежується за допомогою права і здійснюється у правових формах.

Основні ознаки правової держави:

1) *пріоритет прав і свобод особи*, гарантованих державою і реалізовуваних громадянами, рівність громадян перед законом, доступність правового захисту для кожного громадянина, обмеження втручання держави в сферу приватної ініціативи. Громадяни діють за принципом: «Дозволено все, що не заборонено законом»;

2) *верховенство правового закону* в системі нормативно-правових актів. Правовим є тільки такий закон, який містить рівну для всіх міру свободи і справедливості. Інакше кажучи, це справедливий і гуманний закон, перед яким всі рівні;

3) *демократичний легальний спосіб формування влади*. Органи влади правової держави, як правило, формуються шляхом вільних загальних виборів, а призначення на державні посади здійснюються з дотриманням законної прозорості процедури. Вибори виступають як найважливіший засіб контролю суспільства над державною владою. У правовій державі неможливі державні перевороти, закулісні угоди щодо формування органів влади;

4) *розподіл властей*. Кожна з гілок влади (законодавча, виконавча, судова) формується і діє в певній незалежності одна від однієї. Розподіл влади передбачає також наявність чітко окресленого кола повноважень і меж діяльності для кожної з гілок влади;

5) *зв'язаність влади правом*. Влада правової держави діє за принципом: «Дозволене лише те, що безпосередньо передбачене законом»;

6) *високий рівень загальної та правової культури громадян*. Тільки в цьому випадку є можливою свідома, компетентна участь громадян в управлінні державними і суспільними справами, повага до закону, прав і свобод співгромадян;

7) *взаємна відповідальність держави та особи*. Відповідальність особи перед державою виражається в дотриманні заборон (наприклад, не створювати незаконних військових формувань) і виконанні обов'язків (наприклад, платити податки), несенні тягара обмежень у разі правопорушень. У принципі, відповідальність особи перед державою існує при будь-якому типі держави. Але тільки в правовій державі є можливою відповідальність державної влади перед особою у разі порушення державою прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Вона реалізується через пред'явлення позову проти держави та її органів, звернення до суду, у тому числі й до міжнародних судових органів;

8) *гідне положення суду в суспільстві і державі*. Суд може бути арбітром у взаєминах між громадянами і державою. Діяльність суду повинна базуватися на таких принципах як колегіальність, презумпція невинуватості, змагальність, рівність сторін, право на оскарження ухвалених рішень тощо.

Перспективи правової держави по-різному оцінюються ученими і політиками. Одні стверджують, що правова держава як реальність неможлива. Так, Рудольф Ієрінг (XIX ст.), стверджуючи, що «право є розумно усвідомлена політика влади», в той же час не вимагав педантичного слідування праву. Там, де обставини примушують державну владу зробити вибір між суспільством і правом, «вона не тільки уповноважена, але і зобов'язана пожертвувати правом і врятувати суспільство». Дослідники, політики і пересічні громадяни одностайно відзначають слабкість основ для такого типу державності, принаймні, на пострадянському просторі, що й породжує песимізм щодо перспектив правової держави.

Протилежна точка зору полягає в тому, що правова держава розглядається як єдино можливий варіант взаємодії громадянського суспільства і державної влади в сучасну епоху.

Компромісом є уявлення про правову державу як ідеал, який ще не досягнутий навіть в найбільш розвинених державах. Практична ж цінність конституційного закріплення цього ідеалу полягає в тому, що воно ставить в обов'язок державної влади законні, справедливі дії заради загального добробуту.

2. Громадянське суспільство: поняття і структура. Співвідношення громадянського суспільства і держави.

Поняття «громадянське суспільство» є однією із ключових категорій сучасних суспільних наук – соціології, політології, юриспруденції. У трактуванні цього поняття існує великий розкид: від ототожнення понять «людське суспільство» і «громадянське суспільство» до ототожнення понять «громадянське суспільство» і «держава». Найбільш обґрунтовано видається

точка зору, що *громадянське суспільство* – це історичний феномен, що виник на певному етапі розвитку державно організованого, перш за все, західного, суспільства, і характеризується самостійністю по відношенню до держави.

У структурному відношенні *громадянське суспільство* – це сукупність вільних індивідів, недержавних об'єднань громадян і сфера відносин між ними, незалежна від держави, що включає наступні компоненти:

1) *вільні, рівноправні, самостійні індивіди*. Основною фігурою громадянського суспільства є людина як особистість та її приватні інтереси і потреби, вільна реалізація яких проходить поза державним контролем.

Членами громадянського суспільства є трудівники і одночасно власники, які мають відчуття особистої гідності, готові узяти на себе ризик ведення своєї справи, відповідальність за себе та благополуччя своєї сім'ї;

2) *недержавні об'єднання індивідів*. Потреби особи виражаються та здійснюються через такі компоненти громадянського суспільства, як сім'я, церква, профспілки, партії, елітарні групи, клуби виборців, культурні об'єднання, наукові асоціації тощо. З одного боку, в громадянському суспільстві кожен має можливість задовольнити одвічну тягу людини до спілкування – за віковими, інтелектуальними, економічними, спортивними, релігійними, політичними інтересами. З іншого боку, економічна і соціальна сфери життєдіяльності людини знаходять себе саме завдяки функціонуванню громадянського суспільства.

Важливе місце в структурі громадянського суспільства займає так званий *третій сектор* – сукупність некомерційних організацій, що не ставлять перед собою цілей отримання прибутку (перші два сектори – це сукупність державних інститутів і підприємницьких структур). Одержуваний в результаті діяльності таких організацій дохід не розподіляється між їх учасниками, а йде на реалізацію цілей організації;

3) *суспільні відносини між індивідами та їх об'єднаннями*, що розвиваються на основі рівності та самоврядування. Відносини в середовищі громадянського суспільства надзвичайно різноманітні: господарські, економічні, сімейно-споріднені, етнічні, релігійні, правові, політичні.

Характерно, що тут переважають не вертикальні (по підлеглості), а горизонтальні (рівнопартнерські та конкурентні) зв'язки. У цю сферу діяльності людей держава втручається лише тоді, коли громадянському суспільству або окремим його членам загрожує небезпека, коли суспільство не може самостійно впоратися з якоюсь проблемою.

Громадянське суспільство є, головним чином, соціально-економічною та особистою сферою життєдіяльності людей, вільною від державного втручання. В той же час громадянське суспільство пов'язане з державою і є можливим тільки в державно організованому суспільстві.

По-перше, ряд інститутів є одночасно компонентами і громадянського суспільства, і держави. Такими є, наприклад, політичні партії. Вони акумулюють і формулюють різноманітні інтереси індивідів і соціальних спільнот в єдиний політичний інтерес і забезпечують їх участь в управлінні суспільними та державними справами.

По-друге, межі між державою і громадянським суспільством мають тенденцію до розмивання. З одного боку, громадянському суспільству держава делегує частину своїх повноважень. Тому в зарубіжних країнах нерідкими є такі явища як третейські (недержавні) суди, недержавні пенітенціарні установи, альтернативні (без формальної судової процедури) способи вирішення конфліктів. З іншого боку, держава бере під контроль сфери діяльності, що раніше були закритими для державного втручання, наприклад, регулює економічні відносини, здійснює інтервенцію в сімейні справи, якщо це необхідно для захисту від домашнього насильства.

По-третє, громадянське суспільство припускає контроль над державою, оскільки будь-яка державна влада постійно прагне до самозростання і підпорядкування собі суспільства. Тому або громадянське суспільство формує і контролює державу, або держава поглинає суспільство і тоді воно перестає бути громадянським. Контроль громадянського суспільства над державою здійснюється за допомогою політичних партій (особливо опозиційних), засобів масової інформації, вільних демократичних виборів.

Громадянському суспільству відповідає тип держави, який називають *правовим*. Правова держава виступає як система органів та інститутів, які гарантують і захищають нормальне функціонування громадянського суспільства.

Принципи взаємодії громадянського суспільства і правової держави:

- 1) визнання державою економічного, політичного та ідеологічного плюралізму суспільства;
- 2) безумовне визнання і захист державою прав людини і громадянина, невтручання держави до приватного життя громадян;
- 3) взаємні обов'язки і відповідальність особи і держави;
- 4) взаємна відмова суспільства і держави від використання насильницьких, незаконних дій;
- 5) прагнення до соціального миру, партнерства та національної згоди.

Громадянське суспільство в Україні і пострадянських державах ще тільки належить створити. На досягнення цієї мети повинні бути направлені зусилля як суспільства, так і державної влади.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Які основні ідеї становлення правової держави?
2. За якими ознаками ідентифікують правову державу?
3. Які перспективи правової держави у XXI столітті?
4. Що таке громадянське суспільство і які його базові принципи та ознаки?
5. В чому полягає співвідношення між правовою державою і громадянським суспільством?

Модуль III. Політичний процес і його регулятори

Тема 11. Вибори і виборчі системи

План:

1. Поняття виборчої системи та її типи.
2. Демократичні принципи проведення виборів.
3. Типові порушення виборчого процесу.

1. Поняття виборчої системи та її типи.

Вибори є одним з провідних інститутів легітимізації наявної політичної системи й політичного режиму. Ідея виборності покликана забезпечити народний суверенітет і представництво всіх зацікавлених соціальних спільностей і груп населення в системі влади через політичні партії. Успішне проведення виборів і визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою здатності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами.

Виборча система – це сукупність правил і прийомів, які забезпечують участь громадян у формуванні представницьких органів влади. Вона базується

на *виборчому праві* – сукупності юридичних норм, які регулюють участь громадян у виборах органів влади, організацію і проведення виборів, відносини між виборцями і представницькими органами. У більшості країн світу проводяться загальнонаціональні парламентські і президентські вибори, вибори до органів місцевого самоврядування, деяких місцевих посадових осіб – суддів, присяжних, шерифів та ін.

Існують такі головні *типи виборчих систем*: мажоритарні і пропорційні. В основі *мажоритарної* системи лежить принцип більшості (переможцем на виборах вважається кандидат, який набрав найбільше голосів). Виборчі округи тут є одномандатними, тобто від кожного округу обирається один депутат. Мажоритарна система має свої різновиди. При мажоритарній системі відносної (простої) більшості обраним вважається той кандидат, який отримав голосів виборців більше, ніж будь-хто з його суперників. Мажоритарна система абсолютної більшості передбачає, що обраним є той кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, які брали участь у голосуванні (50% плюс один голос). Якщо жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, то проводиться другий тур виборів, в якому, як правило, беруть участь два кандидати, які домоглися кращих результатів, і переможцем з них вважається той, хто набрав більше голосів.

Пропорційна система передбачає голосування за списками партій, що означає виділення багатомандатного округу (округом є вся територія країни) або кількох округів. Зміст цієї системи полягає в тому, що партія може отримати в парламенті ту кількість мандатів, яка пропорційно відповідає кількості поданих за неї голосів. Існує багато різновидів пропорційної систем – голосування може відбуватися як у загальнодержавному, так і по регіональних округах, списки кандидатів від партій можуть бути закритими або відкритими.

І мажоритарна, і пропорційна система мають як переваги, так і недоліки. Приміром, при мажоритарній системі часто трапляються диспропорції між набраними голосами і отриманими мандатами, існує спокуса переважання регіональних (місцевих) інтересів над загальнонаціональними тощо. При пропорційній системі послаблений зв'язок кандидата у депутати з виборцями і одночасно є залежність його від партійної фракції у парламенті. Крім того, на роботу парламентарів справляє свій вузькоогоїстичний вплив партійна верхівка. Певним чином через поєднання елементів пропорційної і мажоритарної системи, коли застосовуються різні варіанти змішаної системи, вдається знайти рівновагу між ними. В сучасній Україні діє змішана система, за якої половина депутатів до Верховної Ради обирається в одномандатних мажоритарних округах, а половина – за списками партій по єдиному загальнодержавному багатомандатному округу.

2. Демократичні принципи проведення виборів.

Основні *демократичні принципи проведення виборів*:

- *вільні вибори*. Це означає, що ніхто не може бути примушений до здійснення волевиявлення;

- *загальне виборче право*. Принцип загальності виборчого права дозволяє всім громадянам держави брати участь у виборах, окрім тих, яким це не дозволяється законом. Виборче право може бути активним (право обирати) і пасивним (право бути обраним). В більшості країн для участі у голосуванні (активне виборче право) встановлюється вік — 18 років, але може бути і менше (16 років, Бразилія), або більше (20 років, Марокко). Для пасивного виборчого права вік має бути дещо вищим; 21 рік, 26 років, 35 років. В той же час інколи існують деякі обмеження пасивного виборчого права, коли певні посадові особи не мають права брати участь у виборах.

Крім вікового цензу, є ряд інших виборчих цензів: осілості, статі, майновий, моральний. Ценз осілості – це вимога, за якої виборче право надається тільки тим громадянам, які проживають у виборчому окрузі: США – 1 міс, Німеччини – 3 міс, Франції – 6 міс, Канади – 12 міс. і т.д. Ценз статі забороняв брати участь у виборах жінкам. Спочатку ценз статі було скасовано у Новій Зеландії (1893 р.), Австралії (1902 р.), Фінляндії (1906 р.). У країнах-піонерах загального виборчого права жінки дістали право голосу лише після Другої світової війни (Франція – 1944 р., Швейцарія – 1971 р., а в деяких країнах навіть пізніше: Іспанія – 1977 р., Португалія – 1975 р.).

- *рівність виборчих прав*. Це означає, що: а) кожен виборець має рівне число голосів; б) в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не поділені на соціальні чи якісь інші групи; в) закон встановлює однакові вимоги для висунення кандидатів і проведення агітації.

Принцип рівності може бути порушений внаслідок куріальних виборів, коли певна соціальна група має у парламенті фіксоване представництво (наприклад, національні меншини). Але, з іншого боку, куріальні вибори дозволяють репрезентувати інтереси малих соціальних спільнот у парламенті. Інколи принцип рівності порушується внаслідок утворення виборчих округів – виборча географія (геометрія).

- *пряме виборче право*. Воно означає, що громадянин голосує безпосередньо за партію чи кандидата. Але інколи вибори бувають і непрямыми, наприклад, президента США, коли виборці обирають виборчу колегію, члени якої вже здійснюють прямий вибір.

- *таємне голосування* – полягає у неможливості контролю за волевиявленням виборця.

- *обов'язковість і періодичність виборів* – означає, що у країні вибори відбуваються через певний термін, визначений Конституцією і законами про вибори.

Політичні вибори не обмежуються самим тільки голосуванням. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур для формування керівних органів у державі. Головні *процедури виборчої кампанії* такі:

- *призначення дати виборів*. У більшості країн вибори проводять у встановлені законом строки. У парламентських республіках вибори за звичайних умов відбуваються тоді, коли спливає термін повноважень загальнонаціонального парламенту. Такі вибори називаються черговими. Однак

у певних випадках, що визначено законом, парламент може бути розпущений достроково. Тоді призначаються позачергові вибори;

- *утворення виборчих округів та виборчих дільниць*. Вибори проводяться по виборчих округах, які визначаються та встановлюються центральною владою в державі. Виборчим округом називають визначену сукупність виборців певної території, які обирають одну або іншу визначену кількість депутатів. Округ, від якого обирається один депутат, називається одномандатним, коли ж одразу обирається декілька депутатів – багатомандатним;

- *формування виборчих комісій*. Функція безпосереднього проведення виборів належить виборчим комісіям. Найчастіше утворюється така система виборчих комісій: Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії;

- *складання списку виборців*;

- *висування та реєстрація кандидатів*. Виборчий процес починається з процедури висування й реєстрації кандидатів. У світі існує кілька способів висування кандидатів:

1) реєстрація через подання у відповідні органи заяви, підписаної самим кандидатом (інколи потрібно, щоб така заява була скріплена підписами певної кількості виборців);

2) висування кандидатів від імені партій, зборів громадян;

3) висування кандидатів, здійснюване у тому порядку, що й обрання (наприклад, первинні вибори, «праймеріз» у США).

В деяких країнах для того, щоб зареєструватись, потрібно внести грошову заставу. Дана норма була введена для того, щоб не давати можливості брати участь у виборах безвідповідальним кандидатам. Грошова застава залишається на користь держави, якщо кандидат не набирає встановлений законом відсоток голосів.

Від моменту реєстрації претендента на виборну посаду у відповідній окружній комісії для нього формально починається виборча кампанія. Відтепер він набуває статус кандидата в депутати і дістає право на проведення агітаційної кампанії. Статус кандидата визначено відповідним законом про вибори;

- *передвиборна пропаганда і агітація*. Починається передвиборна пропаганда і агітація з моменту реєстрації кандидата і закінчується напередодні голосування. У день голосування забороняється будь-яка передвиборна агітація. В різних країнах різним є термін, коли забороняється оголошувати в ЗМІ результати соціологічних досліджень та опитувань громадської думки про рейтинг партій, виборчих блоків, окремих кандидатів;

- *голосування*. Кульмінаційним пунктом усієї виборчої кампанії є голосування. Голосування може бути очним, коли сам виборець безпосередньо голосує, і заочним, коли його волю реалізують інші особи (за довіреністю), можливе голосування поштою.

Голосування може бути обов'язковим і не обов'язковим. У більшості країн світу участь у голосуванні вважається особистим правом виборця, який може вільно розпоряджатися ним на свій розсуд. Разом з тим існує і практика

обов'язкового голосування. Законодавством деяких країн голосування розглядається як громадянський обов'язок виборця і за його невиконання накладаються адміністративні санкції. За неявку на вибори суд може позбавити громадянина прав виборця. А в такому разі він не матиме права працювати на державній та муніципальній службах. Можливий також грошовий штраф;

- *підрахунок голосів та визначення результатів*. Це одна із важливих стадій виборчого процесу. Підрахунок голосів виборців залежить від виборчої формули і визначено законодавством.

3. Типові порушення виборчого процесу.

Інколи вибори визнаються такими, що не відбулися. В такому разі проводиться повторне голосування. Але досить часто реальне волевиявлення спотворюється порушеннями при підрахунку голосів. Класифікація таких *порушень* охоплює такі випадки:

а) купівля чистих бюлетенів. Вперше виникає в американській практиці. Сутність полягає в тому, щоб за певну плату виборець вніс і опустив в урну попередньо відмічений бюлетень, а свій чистий віддав «покупцю». А відтак цикл повторюється знову;

б) заміна урн для голосування. Метод, який кардинально вирішує результати голосування. Його сутність полягає в тому, що до підрахунку голосів виборчу урну замінюють на іншу, вже заповнену потрібними бюлетенями. Заміна можлива при перенесенні урни чи вимиканні світла. В основному метод використовується в сільській місцевості;

в) перепис результатів голосування. Перепис можливий як на рівні протоколів, так і на рівні бюлетенів. І відбувається, як правило, там, де спостерігачі не вимагають копії протоколів результатів голосування на дільницях;

г) вкидання потрібних бюлетенів;

д) маніпуляції при підрахунках;

е) ліквідація (виймання) бюлетенів. Виймання бюлетенів робиться двома способами. По-перше, методом фізичного знищення бюлетенів, коли ліквідуються непотрібні бюлетені. І, по-друге, бюлетені псуються шляхом того, що в них робляться додаткові помітки або записи і через це він стає недійсним.

Окремо слід пригадати використання **адміністративного ресурсу** – реалізація особою, яка перебуває на державній службі, своїх владних можливостей з метою надання не передбачених законом переваг або обмежень суб'єктам виборчого процесу та суттєвий вплив в силу своїх повноважень на весь хід виборів. Це проявляється через участь у виборчій кампанії державних чиновників на стороні одного з кандидатів; примус державними службовцями підприємців, керівників підприємств до перерахування певних грошових сум як у різні благодійні фонди, так і безпосередньо у виборчий фонд кандидата; перешкоджання представниками влади реєстрації кандидатів шляхом тиску на них або їхній бізнес, родину; формування списків кандидатів, підтримуваних виконавчою владою; фальсифікацію результатів виборів тощо. В електоральній

практиці є ряд методик виявлення таких порушень і протидії їм, що успішно застосовується в виборчій кампанії.

Зробимо висновок. *Головне соціальне призначення виборів – адекватне відображення волі та позиції громадян, забезпечення представництва основних соціальних груп в органах влади. Відповідати цьому призначенню вибори спроможні у разі, якщо вони ґрунтуються на демократичних принципах. Головним регулятором виборів є виборча система – впорядкована сукупність норм, правил та прийомів, що визначають форми й методи утворення представницьких виборчих органів державної влади. Всі основні типи виборчих систем мають свої переваги й недоліки. Їхня ефективність залежить від конкретної політичної системи, політичної культури, інших чинників, що слід враховувати під час підготовки та застосування виборчого законодавства.*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Чому потрібні вибори за умов демократії?
2. Що таке виборча система і які є головні типи виборчих систем?
3. Які переваги і недоліки властиві мажоритарній і пропорційній системам?
4. Який тип виборчої системи на цей час чинний в Україні?
5. В чому полягають основні демократичні принципи проведення виборів?
6. Які можливі основні порушення виборчого процесу?
7. Що таке адміністративний ресурс і як він застосовується під час виборчих кампаній?

Тема 14. Міжнародні відносини. Геополітика.

План:

1. Поняття, суб'єкти та динаміка міжнародних відносин.
2. Принципи, форми реалізації та функції зовнішньої політики.
3. Національний інтерес. Геополітика.

1. Поняття, суб'єкти та динаміка міжнародних відносин.

Міжнародні відносини – найбільш загальне теоретичне поняття, яке характеризує взаємодію країн, народів і міжнародних організацій. Воно позначає систему економічних, політичних, соціальних, правових, дипломатичних, воєнних і культурних зв'язків і взаємодій, які виникають між суб'єктами світового співтовариства.

Поняття «міжнародні відносини» змістовно є ширшим від поняття «міжнародна політика», оскільки охоплює не лише політичні, але й інші зв'язки між суб'єктами міжнародного спілкування. Міжнародні відносини продовжують в умовах міжнаціонального спілкування ті суспільні відносини, які вже склалися на національній основі, у межах окремих держав.

Міжнародна політика складає ядро міжнародних відносин і являє собою політичну діяльність суб'єктів міжнародного права (держави, міжурядових і урядових організацій, союзів та ін.), пов'язану з вирішенням питань війни і миру, забезпечення загальної безпеки, охорони навколишнього природного середовища, подолання відсталості й бідності, голоду й хвороб. Міжнародна політика об'єктивно має на мету досягнення прогресу людства шляхом узгодження інтересів суб'єктів світової політики, запобігання конфліктів, створення справедливому порядку в світі. Вона є важливим чинником стабільності і миру, розвитку рівноправності міжнародних відносин.

Головними суб'єктами міжнародних відносин на сучасному етапі є національні держави, які для вироблення певних форм, моделей взаємодії об'єднуються у всесвітні й регіональні міжнародні організації (ООН, МВФ, НАТО та ін.). Типи таких організаційних структур мають різну мету, різні межі компетенції і різні правила гри. Вони поділяються за геополітичним простором на всесвітні (МВФ, ООН) і регіональні (Рада Європи, Європейський Союз); за рівнем суспільного розвитку – високорозвинені (наприклад, США, Сінгапур, Канада тощо), середньорозвинені (наприклад, країни Східної Європи і Латинської Америки) і малорозвинені (наприклад, країни СНД, Африки та ін.); за ступенем інтегрованості – сильно інтегровані (наприклад, країни Європейського Союзу, які мають спільні представницькі та урядові структури, принципи валютної, митної, міграційної політики тощо) і слабо інтегровані (наприклад, країни СНД). Сучасні процеси інтеграції залежать від створення гомогенних політичної, правової, економічної та культурної систем.

Суб'єкти міжнародних відносин згідно зі Статутом ООН є рівними між собою. Міжнародне життя, на відміну від внутрішньонаціональних політичних систем, не має єдиного центру управління (ООН – координуюча організація) і тому кількість регулюючих центрів у ньому дорівнює кількості суб'єктів міжнародних відносин. Саме вони об'єктивно обумовлюють пріоритет співробітництва в усіх його формах. Одним з детермінуючих чинників міжнародних відносин є стихійність. Плюралізм в міжнародних відносинах домінує над централізмом, що підвищує вагомість суб'єктивного чинника. Держави дотримуються, як правило, трьох різних підходів: пріоритет власної зовнішньої політики, перевага інтересам міжнародної політики, змішаний підхід.

Теперішній міжнародний порядок ґрунтується на принципах і нормах міжнародного права, зафіксованих у статуті ООН (1945 р.), документах Гельсінського Заключного акту (1975 р.), Паризької хартії для нової Європи (1990 р.), а також у документах засідань Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Сутність цього порядку виражається в таких принципах:

- повага до державного суверенітету й суверенної рівності;
- незастосування сили чи погрози силою;
- непорушність кордонів і територіальної цілісності держав;
- мирне врегулювання суперечок;
- повага до прав і свобод людини;
- право нації на самовизначення;
- сумлінне виконання міжнародних зобов'язань;

- невтручання у внутрішні справи.

Другий рівень суб'єктів міжнародних відносин утворюють територіальні організації (урядові й неурядові), партії, національно-визвольні рухи, економічні організації тощо. Як показує практичний досвід, ефективність правових регуляторів залежить не стільки від політичної підтримки інститутів, скільки від впливу могутніх економічних чи військових ресурсів конкретних країн. Головним регулятором міжнародної політики є баланс сил, що складається між державами (блоками держав), які підпорядковують свою діяльність реалізації національних інтересів на міжнародній арені.

Сучасний світовий розвиток визначається двома головними тенденціями. Саме вони визначають зміст міжнародних відносин – тенденція універсалізму й динамізму. Вони у вирішальній мірі визначили й основні напрямки розвитку й характеристику міжнародних відносин у 90-ті роки ХХ ст.:

- безпрецедентні зміни до єдиного світового господарства;
- процес глобалізації вільної торгівлі;
- поступове перенесення центру ваги економічного і політичного розвитку в Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР);
- глибокі соціально-політичні зміни, пов'язані з ринковими відносинами;
- утвердження глобального стилю життя;
- боротьба людства за врятування середовища проживання;
- релігійне відродження;
- зростання ролі особистості.

Універсалізм світового розвитку втілений в діяльності Організації Об'єднаних Націй, яка координує розрізнені дії суб'єктів міжнародних відносин у таких напрямках:

- універсалізація політичної технології світової політики;
- правова творчість;
- поточне регулювання міжнародної політики;
- розроблення рекомендацій і норм поведінки в кризових ситуаціях;
- спеціалізація зусиль членів ООН в окремих галузях науки і техніки;
- керівництво спеціалізованими установами ООН – ЮНЕСКО, МАГАТЕ та іншими.

Динаміка мотивів і установок участі в світових політичних процесах сполучається з поставленою зміною діючих у них стандартів і цінностей безпеки, еволюцією норм міжнародного права, морально-етнічних стереотипів, що виправдовують досягнення державами зовнішньополітичних цілей.

2. Принципи, форми реалізації та функції зовнішньої політики.

Зовнішня політика – це політика держави у сфері міждержавних відносин. Одна з центральних теоретичних проблем полягає у співвідношенні зовнішньої політики з внутрішньою політикою держави. Розглянемо три підходи: перший – виходить з того, що внутрішня політика є визначальною в цьому співвідношенні, а зовнішня політика є породженням і продовженням

внутрішнього соціально-політичного розвитку й в історичному плані виникає пізніше. Другий – сформулював Г. Моргентау таким чином: міжнародна (зовнішня) політика є ідентичною внутрішній, обидві є боротьбою за вплив, тобто вони тотожні. Третій (Л. Гумплович) – вважав, що внутрішній розвиток держави визначається розвитком її зовнішніх сил, першому призначена службова роль відносно останнього, внутрішня політика – це простий додаток до зовнішньої та обумовлена останньою.

Основоположні принципи зовнішньої політики напрацьовувались світовою політичною практикою і теорією. До їх числа можна включити такі:

- принцип відповідності поставленої мети реальним можливостям її досягнення;
- зовнішня політика – це мистецтво здобуття союзників, а не наживання ворогів. Однак цей принцип не був реалізований. В історії не було прецеденту, щоб Англія, Франція, США, Японія і Китай разом виступали проти якоїсь однієї держави;
- принцип вибору пріоритетів;
- адекватна оцінка глобальної ситуації;
- узгодження внутрішньої і зовнішньої політики;
- узгодження політичної і військової стратегії;
- позбавлення від ідеологічних міфів у зовнішній політиці і переведення ідеологічних розбіжностей на мову аргументів.

Існують декілька *форм реалізації зовнішньої політики*. Пасивна полягає у пристосуванні до зовнішньополітичних обставин. Таку політику проводять слабкі держави. Агресивна побудована на формуванні експансіоністських планів. Таку політику проводять сильні держави. Активна спрямована на пошуки рівноваги між внутрішньою і зовнішньою політикою. Консервативно-активна має на меті активний і навіть агресивний захист досягнутого раніше балансу між внутрішньою і зовнішньою політикою.

Функції зовнішньої політики – охорона, репрезентативно-інформаційна і організаційно-переговорна – дають можливість реалізувати її стратегічну мету: забезпечення національної безпеки держави, примноження її загального потенціалу, підвищення міжнародного престижу та інше.

3. Національний інтерес. Геополітика.

Кожна національна держава у своїй зовнішній політиці як сукупності військових і дипломатичних, економічних і правових засобів намагається найбільш оптимально реалізувати свій національний інтерес. Поняття «національні інтереси» багатозначне; воно має як об'єктивний, так і суб'єктивний сенс. В об'єктивному сенсі *національні інтереси* – це сукупність умов (внутрішніх і зовнішніх), які забезпечують певний геополітичний статус держави, національну безпеку, суспільну стабільність, рівень і якість життя громадян. Якщо в недалекому минулому два перших аспекти були домінуючими, то на сучасному етапі в розвинених країнах набирають ваги два останніх.

У суб'єктивному значенні поняття «національні інтереси» має ідеологічне трактування залежно від політичного режиму, визначеного політичного курсу, міжнародного порядку і таке інше. Часто за національні інтереси видаються інтереси держави або правлячих кіл, міжнародних впливових кіл. Тому в суб'єктивному плані поняття «національні інтереси» часто стає об'єктом політичних спекуляцій з боку різноманітних політичних сил. Поняття «національні інтереси» має ряд аспектів: геополітичний, внутрішньополітичний та ідеологічний.

Термін «*геополітика*» у його первісному значенні (згідно з теоретичними розробками засновника цього напрямку шведського вченого Р. Челлена, німецького дослідника Ф. Ратцеля, а також американських вчених Х. Маккіндера і А. Мехена) трактується як вчення про державу, яка прагне розширити свій географічний і територіальний простір. У сучасному розумінні геополітичний аспект національних інтересів передбачає збереження суверенітету й територіальної цілісності, а також свого місця і ролі в певному геополітичному просторі або поширення своїх впливів шляхом військової, економічної та інформаційної експансії, забезпечення балансу сил через міжнародні політичні, правові й економічні інститути.

Внутрішньополітичний аспект національних інтересів полягає в забезпеченні політичної стабільності й утриманні влади правлячих сил або, крім зазначених цілей, в підвищенні життєвого рівня суспільної більшості.

Ідеологічний аспект національних інтересів передбачає обґрунтування різноманітних ідеологічних версій трактування змісту цих інтересів.

Національні інтереси можуть трактуватися через ідеологію ізоляціонізму, мондіалізму, ліберального інтернаціоналізму й виживання. Незважаючи на різні ідеологічні трактування національних інтересів, сутність їх у сучасному розумінні зводиться до двох важливих моментів: забезпечення високого міжнародного іміджу держави й використання переваг у геополітичному просторі для національного процвітання і благополуччя громадян.

***Зробимо висновки.** Перспективи розвитку світового політичного процесу пов'язані з розширенням функцій соціальної самоорганізації людства. Для розв'язання існуючих та нових глобальних, регіональних та міждержавних проблем необхідні зусилля світового співтовариства. Особливе місце в системі міжнародних відносин належить Організації Об'єднаних Націй як інструменту широкого політичного співробітництва держав з метою підтримання міжнародного миру й безпеки, сприяння їх економічному та соціальному прогресу. Регіональний рівень міжнародних відносин відображає специфіку інтересів та цілей окремих регіонів. Проте основними у міжнародних відносинах виступають двосторонні міждержавні політичні стосунки, що реалізується у договорах та угодах. Кожна держава обстоює, насамперед, свої національні інтереси. Найважливішим засобом зовнішньої політики є дипломатія, встановлення й розширення торговельно-економічних, науково-технічних, кредитно-фінансових і культурних зв'язків, які підтримуються на офіційному рівні, а також завдяки активності громадських та приватних організацій та*

об'єднань. В сучасних умовах зовнішня політика все більше стає мистецтвом ведення переговорів, досягнення взаємоприйнятних політичних рішень на основі компромісів.

Запитання для контролю та самоконтролю

1. Що позначає поняття «міжнародні відносини»?
2. Хто є суб'єктами міжнародних відносин на сучасному етапі?
3. На яких принципах ґрунтується міжнародний порядок в наш час?
4. Які принципи зовнішньої політики є найбільш уживаними?
5. Які форми реалізації зовнішньої політики ви знаєте?
6. Який зміст поняття «національні інтереси» і чим вони зумовлюються?
7. В чому полягає сутність геополітики і що вона передбачає?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Адміністративний ресурс – політична практика, коли відповідальні працівники державних установ використовують своє службове становище, аби впливати на людей та перебіг політичних, економічних, культурних, інших подій, що перебувають поза межами їхнього підпорядкування, повноважень і компетенції. Така практика веде до позбавлення людей свободи вибору й волевиявлення на підставі їх адміністративної залежності від державних посадових осіб.

Абсентеїзм – (від лат. *absens* – відсутній) – неучасть громадян у громадському й політичному житті, у заходах, спрямованих на реалізацію їхніх прав і свобод, зокрема ухиляння від участі у виборах.

Абсолютизм (лат. *absolutes* – безумовний) – необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі — монархові та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Автономія (грец. *autonomia* – незалежність) – форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм – політичний режим, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.

Агресія (лат. *aggressio* – напад) – несумісне зі Статутом ООН пряме чи опосередковане застосування сили однією державою (чи групою держав) проти

іншої, яке має на меті захоплення території, скасування або обмеження державної незалежності, насильницьке підкорення її населення.

Агрегування інтересів – узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення.

Активістська політична культура – тип політичної культури, який характеризується значним інтересом громадян до політичної системи та наслідків її функціонування, активною орієнтацією на особисту участь у політичному процесі.

Активна зовнішня політика – форма зовнішньої політики, яка полягає в пошуках рівноваги між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Альянс – військово-політичний союз.

Анархізм (грец. *anarchia* – безвладдя) – ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед, державного управління суспільством.

Англо-американська політична система – система з чітким розподілом функцій гілок влади, наявністю механізму стримувань і противаг, високою організованістю, стабільністю.

Анексія – приєднання, насильницьке включення до складу держави частини території іншої держави.

Аристократія (грец. *aristokratia* – влада найкращих, найзнатніших) – форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Артикуляція інтересів – пред'явлення вимог до осіб, що приймають політичні рішення.

Багатопартійна система – цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою.

Багатопартійність – одна з основоположних умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, що змагаються між собою за державну владу і здійснюють більш або менш визначальний вплив на події в суспільстві. Реальна багатопартійність не там, де багато партій, а там, де партії мають вагому соціальну базу, репрезентують суттєві інтереси, дійсно впливають на розв'язання нагальних суспільних проблем.

Бікамералізм – (від англ. *bicameral* – двопалатний) – двопалатний устрій парламенту. Верхні палати парламенту держави, як правило, виконують контрольну функцію щодо дій та рішень нижньої палати й уряду, а подекуди мають також право законодавчого вето. У федеративних державах вони виконують функції репрезентації й захисту інтересів суб'єктів федерації. У двопалатних парламентах нижні палати обираються безпосередньо населенням, членами ж верхніх палат стають внаслідок загальних виборів (сенат США), делегування урядів суб'єктів федерації (бундесрат ФРН) або ж спадкоємного наслідування (палата лордів у Великій Британії).

Біполярність – позначення двополюсної структури світових політичних сил і відображає реальне протистояння в світі.

Біхевіоризм – метод, що базується на вивченні політичної поведінки людей засобами емпіричних методів.

Блогосфера політична – глобальне віртуальне середовище у формі публічних ресурсів, в якому застосовуються мережеві технології політичної комунікації й обговорення актуальних авторських повідомлень на політичну тематику.

Блокада політична – комплекс заходів економічного й військово-політичного характеру одних держав проти інших з метою припинення їхніх зв'язків із зовнішнім світом.

Боротьба політична – явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Буферна зона – окрема територія, що створюється для розмежування кількох районів, аби унеможливити насильство, військові дії, міжетнічні і міжрелігійні зіткнення, екологічне забруднення тощо.

Бюрократія – (від франц. *bureau* – бюро, канцелярія та грец. *kratos* – сила, влада, панування) – система управління, що спирається на розгалужену та ієрархізовану (підпорядковану єдиному початку з гори до низу) структуру чиновницького апарату. Бюрократія – це і сукупність службовців апарату державного управління.

Вето (лаг. *veto* – я забороняю) – передбачений конституціями деяких країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою.

Вибори – процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого чи закритого (таємного) голосування; найбільш поширений механізм створення органів та інститутів влади.

Виборча система змішана (грец. *système* – утворення) – такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднані елементи мажоритарної та пропорційної систем.

Виборча система мажоритарна (лат. *major* – більший) – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Виборча система пропорційна – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Виборчий бар'єр – визначена законом мінімальна відсоткова норма голосів від загальної кількості тих, хто брав участь у голосуванні, яку повинні набрати партія або блок для проходження їхніх кандидатів до парламенту. В новітній історії України ця норма становила 3 – 5 відсотків голосів на виборах до Верховної Ради.

Відокремлення – форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає вихід нації зі складу багатонаціонального утворення під впливом волевиявлення народу.

Відповідальність політична – різновид соціальної відповідальності, що означає морально-психологічну настанову суб'єктів політики, засновану на глибокому розумінні сенсу й наслідків політичної діяльності.

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, відповідальна за організацію та здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, за здійснення рішень, ухвалених представницько-законодавчим органом держави.

Влада – здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів, зокрема авторитету, права, насильства, організаційний аспект і функціонально-специфічний початок втілення вольових рішень (економічна, політична, державна, духовна, сімейна, соціальна влада).

Відкрита влада – характеристика державної і місцевої влади, де громадяни і громадські об'єднання можуть отримувати відповідну та зрозумілу інформацію, брати участь у процесах прийняття рішень, користуватися державними послугами.

Віртуальна демократія – форма участі громадян у суспільних справах за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Влада державна – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монопольним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Влада законодавча – одна з трьох гілок влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада політична – здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Вождизм – владні відносини, засновані на поділі групи (організації) на керівників і підлеглих, на особистій відданості політичному лідеру, вождю. Вождизм переважно властивий для тоталітарних і авторитарних режимів.

Волюнтаризм (лат. *voluntarius* – залежний від волі) – позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління й політичні наміри.

Гегемонізм державний – здійснення курсу на домінування в міжнародній політиці на рівні держави.

Геноцид (грец. *genos* – рід і *caedere* – вбиваю) – здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика (грец. *ge* – земля і *politike* – політика) – політологічна концепція про вплив географічного простору держав на їхні політичні цілі та інтереси.

Геополітична напруженість – стан міжнародних відносин, що характеризується невдоволеністю з боку їх суб'єктів ситуацією, що склалася, конфліктністю між ними та глобальними загрозами.

Гібридна війна – різновид війни із поєднанням принципово різних типів і способів її ведення, які скоординовано застосовуються задля досягнення єдиної прикінцевої мети.

Глава держави — державна посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії гілок державної влади між собою.

Глава уряду — керівник виконавчої влади в державі (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради міністрів тощо), чільна фігура в системі державного врядування.

Глобалізм (франц. *global* – загальний, всесвітній) – політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів.

Голосування — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня і власне голосування.

Громадська думка — відображення ставлення народу (в цілому або окремих спільнот) до влади, її діяльності, до політики.

Громадські об'єднання – об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами

Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага. Є основою правової, соціальної, демократичної держави.

Група тиску – суспільно-політичне об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів через вплив на державну владу або політичні партії. Від партії відрізняється тим, що вона безпосередньо не бореться за владу, не бере участі в керівництві та управлінні державою.

Демократія – (від грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) – така форма організації державної влади, за якої народ визнається джерелом влади і яка передбачає розумний її поділ, вільну виборність й регулярну змінюваність органів влади і посадових осіб, прийняття рішень за більшістю голосів.

Демократія представницька – порядок розгляду і вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).

Демагогія (грец. *demagogia*, від *demos* – народ і *ago* – веду) – форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Депутат – (від лат. *deputatus* – визначений, посланий) – особа, уповноважена групою людей на виконання якихось відповідальних завдань і доручень, на представництво і захист їхніх інтересів. Депутат – це виборний член представницького органу влади – парламенту чи зібрання нижчого рівня.

Держава – особлива форма людської спільноти, яка володіє суверенітетом і має певну структуру та організацію політичної влади і управління соціальними процесами на певній території.

Держава правова — тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Держава соціальна — держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.

Державний суверенітет – незалежність держави у зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах.

Державний устрій — спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

Децентралізація влади – передача центром компетенції, ряду функцій і повноважень місцевим органам влади, які не підпорядковані центральній владі; правове відчуження повноважень держави як юридичної особи на користь іншої юридичної особи – місцевої влади.

Екстремізм (лат. *extremus* — крайній) — в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Електорат – (від франц. *electeur* – обираю) – корпус виборців, сукупність громадян, які користуються активним виборчим правом, тобто правом обирати когось до складу органу влади.

Еміграція (лат. *emigratio* – виселення, переселення) – переселення з батьківщини в іншу країну, а також тривале перебування громадян за межами батьківщини внаслідок такого переселення.

Етатизм (франц. *état* – держава) – поширення активності та впливу держави на соціально-політичне життя із застосуванням централізації бюрократизації та концентрації політичної влади; політика активного втручання держави в економічну та інші сфери життя, цілковита їх підконтрольність державі.

Етнос (грец. *ethnos* – народ) – стійка сукупність людей, яка належить до певного народу, проживає на території чи в складі іншого народу і зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості.

Загальне виборче право – один з основоположних принципів демократичного виборчого процесу, який означає, що до участі у виборах мають бути залучені всі громадяни країни, які досягли встановленого законом віку, без жодних обмежень, за винятком випадків, однозначно визначених законом.

Законодавча влада – орган державної влади, відповідальний за створення й дотримання певної системи законодавства, уповноважений ухвалювати нові і змінювати чинні закони. До функцій парламенту як органа законодавчої влади в демократичних суспільствах належать також репрезентація інтересів громадян, формування державних органів, призначення на посади тощо.

Зовнішня політика – політика держав у сфері міждержавних відносин.

Заколот — таємна змова вузького кола осіб з метою здійснити збройне повалення існуючої влади або примусити її прийняти потрібне рішення.

Ідентичність (лат. *identifico* — ототожнення) — усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної групи, свого статусу, ролі.

Ідеологія (грец. *idea* — поняття і *logos* — учення) — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Імпічмент (англ. *impeachment* – звинувачення) – особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інавгурація (лат. *inaugure* – присвячую) – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Ця процедура передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Інженерія виборча (лаг. *ingenium* – уроджені здібності, дотепність, талант, геній) — пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичної еліт щодо завоювання і збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Інституціональна підсистема – підсистема політичної системи, до якої входять держава та її інститути, політичні партії, засоби масової інформації, церква та ін.

Інтегративна функція політичної культури – досягнення на базі загальноприйнятих політико-культурних цінностей злагоди в межах існуючої політичної системи.

Істеблішмент (англ. *establishment* — установа) — правляча еліта, керівні кола якоїсь країни

Компаративістика – порівняльна політологія; галузь політології, що вивчає політичний процес і політичні інститути в їх предметному порівнянні.

Компроміс (лат. *compromissum* – угода, згода) – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Комунікативна функція політичної культури – функція, яка дозволяє встановити зв'язок між учасниками політичного процесу, а також передавати елементи політичної культури від покоління до покоління, накопичувати політичний досвід

Консенсус (лат. *consensus* – згода, одностайність) – згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Консерватизм (лат. *conservare* – зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституціоналізм – теорія і практика обмеження всевладдя держави з допомогою права, основні норми якого відображено в конституції.

Конфедерація – союз самостійних, суверенних держав, який створюється з метою проведення єдиної політики щодо вирішення певних проблем.

Конфронтація політична – динамічний аспект міждержавних взаємодій, який характеризується напруженістю відносин.

Легітимність – здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади. Це стан, коли правомочність даної влади визнають суспільство і міжнародне співтовариство.

Лібералізм (лат. *liberalis* – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави.

Лобізм (англ. *lobby* – кулуари) – діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Макіавеллізм – різновид політичної поведінки, що виправдовує будь-які засоби (в тому числі й віроломні, жорстокі) заради досягнення поставленої мети. Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча й мислителя Н. Макіавеллі.

Менеджмент політичний – система управління, в основі якої покладено політичні процеси, передбачення їх наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення їх реалізації у політичній практиці.

Міжнародні відносини – сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні організації – об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання воєнних конфліктів.

Монархія – форма правління, яка характеризується спадковою передачею влади голові держави, і вона не є похідною від якоїсь іншої влади та виборців.

Мондіалізм – концепція та суспільно-політичний рух за об'єднання держав у світову федерацію з подальшим утворенням світового уряду, що є необхідною умовою постіндустріальної цивілізації.

Нацизм – різновид політичного режиму, для ідеології якого характерні расизм, шовінізм, антидемократизм, елітизм, зовнішньополітичний експансіонізм, марення про світове панування.

Національна безпека — державна політика, спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.

Національна політика — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

Національний інтерес – стратегічна мета зовнішньої політики держави і засоби її досягнення. У загальному виді відображений в конституції держави.

Нейтралітет – спосіб міждержавного політичного розвитку; особливий правовий статус держави й зовнішньополітична мета.

Номенклатура (від лат. *nomen* – ім'я) – коло посадових осіб, призначення та затвердження яких відноситься до компетенції вищестоящих органів.

Опозиція – політичні сили, що протиставляють свою політику політиці правлячої партії або уряду.

Охлократія (грец. *ochlos* – натовп і *kratos* – влада) – домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Парламент (франц. *parler* – говорити, розмовляти) – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Партійна система – сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими елементами політичної системи та між собою певними впорядкованими відносинами.

Патріархальна політична культура – політична культура, для якої властиві відсутність у людей інтересу до політики, політичної влади та політичних інститутів; невіддільність політичних орієнтацій від релігійних норм, орієнтація членів суспільства на вождів племені, шаманів.

Підданська політична культура – тип політичної культури, який відзначається певним інтересом соціальних суб'єктів до функціонування політичної системи. Проте самі суб'єкти не проявляють особливої політичної активності, покладаючи свої надії на органи влади та політичних лідерів.

Плюралізм (лат. *pluralis* – множинний) – світоглядний принцип, за яким багатоманітність визнається природою властивістю суспільного буття.

Поведінка політична – взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики.

Поділ влади – принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Поліс – особлива форма політичної і соціально-економічної організації суспільства в давній Греції та Італії; поліс – перше в історії втілення єдності політичної структури і громадянського суспільства.

Політика (грец. *politika* – державні й суспільні справи) – організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головно на досягнення, утримання й використання влади індивідами й соціальними групами у своїх власних інтересах.

Політика внутрішня — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Політика зовнішня – загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Політика міжнародна – система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Політична влада – здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства; центральні, організаційні й регулятивно-контрольні засади політики.

Політична діяльність – цілеспрямовані дії, за допомогою яких члени політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності.

Політична еліта (франц. *élite* – краще, добірне) – меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична ідеологія – система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, ідеалів, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.

Політична криза – фаза політичного процесу, яка характеризується порушенням політичної стабільності в суспільстві, неможливістю ефективного функціонування політичної системи; гострий, важкий політичний стан суспільства, державно-правової системи, партій.

Політична модернізація – сукупність теоретичних уявлень та практичних дій стосовно принципів, напрямків, форм та способів політики, спрямованої на забезпечення переходу традиційних суспільств на рейки розвиненої ринкової

економіки, демократії, культурного та ідеологічного плюралізму, дотримання прав і свобод.

Політична культура – рівень засвоєння людиною й суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичної думки; зрілість і компетентність в оцінках політичних явищ; форма політичної етики, поведінки, вчинків і дій.

Політична партія – добровільне об'єднання людей на ідеологічному та організаційному ґрунті з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності.

Політична система суспільства – це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси усіх політичних і соціальних сил суспільства.

Політична соціалізація – своєрідне уведення людини про політичне середовище, залучення її до системи сформованих в суспільстві політичних орієнтацій, традицій, навичок, передача їй та засвоєння нею існуючих політичних відносин, процесів, явищ, включення її до системи політичних зв'язків шляхом розвитку її політичної активності та наділення її якостями, що необхідні для нормального функціонування суспільства.

Політичне відчуження – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

Політичне життя – одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку

Політичне лідерство – такий різновид політичних відносин лідера до співтовариства, членом якого він є, при якому першого (тобто лідера) наділено певним обсягом прав і відповідальності формулювати та виражати інтереси і цілі співтовариства, виступати ініціатором у їх здійсненні та направляти на це політичну діяльність усього співтовариства.

Політичний авантюризм (франц. *aventure* – пригода) – політичні наміри й дії, що спираються на віру та обман, спрямовуються на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування реальних політичних сил і можливостей, розрахованої на випадковий успіх.

Політичний блок (англ. *block* – угода, союз) – об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Політичний конфлікт – зіткнення несумісних, часом протилежних, інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських

організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).

Політичний лідер – це особистість, що здійснює постійний і вирішальний вплив на суспільство, державу, організацію. Існування інституту політичного лідерства у наш час викликane потребою соціальних систем у збалансованому розвитку і оперативному управлінні.

Політичний плюралізм – існування різноманітних політичних позицій учасників політичного процесу та можливість їх інституціоналізації й представлення на владному рівні.

Політичний маркетинг — сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.

Політичний менеджмент — система управління політичними процесами; наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації в політичній практиці.

Політичний процес – сукупність дій різноманітних політичних суб'єктів, котрі прагнуть реалізації певних політичних цілей, програм.

Політичний режим – сукупність методів і засобів, за допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичні відносини — взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність – співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

Політичний розвиток – багатовимірний процес, у ході та в результаті яких відбуваються зміни у політичній поведінці, політичній культурі, в самій політичній системі суспільства.

Популізм (лат. *populus* – народ) – загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

Права людини – поняття, що характеризує правовий статус людини по відношенню до держави, її можливості та домагання в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах. Права людини мають природний і невідчужуваний характер. Вільне й ефективне здійснення прав людини – одна із головних ознак громадянського суспільства і правової держави.

Правляча партія – політична партія, що має більшість у парламенті та бере на себе відповідальність щодо формування і діяльності уряду.

Правова держава – тип держави, головними ознаками якої є неподільне панування права, якого дотримуються всі, верховенство закону, поділ функцій влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Представницька демократія – форма демократії, за якої громадяни доручають прийняття державних рішень своїм представникам (делегатам,

депутатам), уповноважують їх презентувати й відстоювати свої інтереси і, таким чином, через своїх обранців впливають на управління державою.

Прикладна політологія – складова частина загальної політології, яка використовує засоби мікрополітичного аналізу й вивчає окремі поодинокі явища політичного життя.

Примирення національне – соціально-політичний і духовно-психологічний процес із метою припинення конфлікту всередині держави шляхом взаємних компромісів, умиротворення певної території (соціополітичної, етнокультурної, релігійної спільноти), наслідком чого стає звершення військових дій і досягнення загальнонаціональної злагоди.

Принципи міжнародної політики – норми, що визначають цивілізовану політичну технологію у відносинах держав між собою і що закріплені в ряді авторитетних міждержавних документів.

Революція – докорінні якісні зміни в розвитку певних явищ природи, суспільства, засобів виробництва, різних галузей знань.

Республіка (лат. *respublica*, від *res* – справа, *public* – громадський) – форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Ресурси влади – сукупність засобів, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Референдум (лат. *référéndum* – те, що має бути повідомлене) – спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування

Реформа політична – перетворення, зміна політичного життя суспільства, що здійснюються без руйнації основ існуючого ладу.

Рівність політична – демократичний принцип, що означає рівність людей перед законом і демократичними органами основоположної влади, рівну міру відповідальності за однакові дії. Політична рівність передбачає рівний доступ громадян до державних посад й участі у прийнятті спільних рішень.

Рішення політичне – політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію умов функціонування даного суб'єкта і визначення перспектив його подальшого розвитку.

Самоврядування місцеве – політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави.

Санітарний кордон – механізм протидії поширенню радикальних ідей і партій, стримування політики ідеологічно небезпечних держав.

Світовий політичний процес – сукупна діяльність народів, держав та їхніх інститутів, соціальних спільностей та їхніх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в царині міжнародного життя.

Сепаратизм (франц. *séparatisme*, від лат. *separatus* – окремий) – рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Свободи політичні – можливість громадян захищати й відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку. Політичні свободи спираються на основоположні права людини, передусім на право вільного розвитку особи. Серед суто політичних свобод – свобода зборів, право засновувати спілки й товариства, свобода волевиявлення (виборче право).

Соціалізація політична – процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Соціалізм – вчення і теорія, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці.

Соціальна база партії – частина населення країни, що підтримує програму певної політичної партії та голосує за неї на виборах.

Соціальна держава – держава, яка забезпечує громадянинові гідні умови життя, праці, соціальної захищеності, надає можливості для самореалізації.

Структура політичної системи – сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Суб'єкт міжнародного права – держава, яка реалізує принцип міжнародного права на самовизначення, державний суверенітет, недоторканість території, рівність у відносинах з іншими суб'єктами міжнародної політики та інше.

Суверенітет (франц. *souveranite* – верховна влада) – повновладдя держави на певній території, її незалежність у зовнішніх і внутрішніх справах.

Тероризм (лат. *terror* – жах, страх) — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і залякування, політичних вбивств і провокацій.

Технології виборчі – сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.

Толерантність (лат. *tolerantis* – терплячий) – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою.

Тоталітаризм (лат. *totalis* – увесь, повний) – спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація (лат. *usurpatio* – оволодіння) – насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Унітарна держава – держава, яка характеризується однаковим юридичним статусом усіх адміністративно-територіальних одиниць, що обмежені в своїх повноваженнях і не мають якоїсь політичної самостійності.

Устрій адміністративно-територіальний – поділ території держави на певні частини – краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії,

райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями пануючого режиму.

Фашизм – (лат. *fascio* – пучок, в'язка) – ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Федеративна держава – держава, яка є об'єднанням кількох територіальних утворень у єдиний союз. Дані утворення мають певну самостійність, значні повноваження і власне законодавство.

Фейк політичний – навмисно неправдиве повідомлення стосовно політичної сфери з метою дезінформації громадян, дискредитації політичних опонентів, окремих суспільних сил і діячів.

Форма державного правління – спосіб організації верховної державної влади, принцип і механізм взаємодії її структурних елементів.

Форма державного устрою – територіально-політична організація держави, яка характеризується певним політико-правовим статусом її складових частин і принципами взаємовідносин центральних і регіональних органів державної влади.

Харизма (грец. *charisma* – милість, благодать, божий дар) — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ

Августин, Блаженний (156 – 220) – ранньохристиянський мислитель. Головна праця «Про град Божий». Обґрунтовував теократичну ідею примату духовної влади над світською. Під впливом Августина сформувалась доктрина «двох мечів», згідно з якою церковна влада безпосередньо, а державна – опосередковано походять від Римського Папи.

Алмонд, Габріел (1911 – 2002) – американський політолог, запровадив до наукового обігу поняття «політична культура». Один із авторів теорії політичних систем. У працях «Порівняльна політика: концепція розвитку», «Громадянська культура: перегляд концепції» розробив метод порівняльного політичного аналізу.

Аристотель (384 – 322 до н. е.) – давньогрецький філософ. Соціально-політичній проблематиці присвячені праці «Політика», «Етика». Родоначальник патріархальної концепції походження держави. Розробив класифікацію форм правління. Ототожнював право і політичну справедливість, підкреслюючи тим самим його зв'язок з державою як моральним спілкуванням між вільними громадянами.

Бакунін, Михайло (1814 – 1876) – російський революціонер, один із засновників анархізму, автор праці «Державність і анархія». Вважав, що свобода людини полягає у її звільненні від зовнішнього примушування. Заперечував концепцію суспільного договору, оцінював релігію як знаряддя панування в руках привілейованих верств і аморальних типів.

Бентам, Ієремія (1748 – 1832) – англійський політичний філософ, правознавець, автор праць «Принципи законодавства», «Керівні начала конституційного кодексу для всіх держав». Заперечував теорію природного права, походження держави внаслідок суспільного договору. Виступав за прозоре і доступне законодавство. Розробив теорію утилітаризму (користь, вигода), що спирається на чотири основні постулати: одержання задоволення і виключення страждання складають сенс людської діяльності; корисність, можливість виступати засобом розв'язання будь-якого завдання; моральність як те, що орієнтує на максимум щастя для найбільшої кількості людей; установлення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів як мети розвитку людства.

Бернштейн, Едуард (1814 – 1876) – німецький публіцист і політичний діяч, автор праць «Проблеми соціалізму та завдання соціал-демократії», «Нариси з історії та теорії соціалізму». Один із засновників ідеології соціал-демократії. Виступав за реформування основних інститутів буржуазного суспільства і відмову від радикальних дій.

Бжезинський, Збігнев (нар. 1928) – американський політолог, державний діяч, автор глобальної стратегії антикомунізму, теорії технотронної ери, концепції американської гегемонії нового типу.

Боден, Жан (1530 – 1596) – французький політик, філософ, правознавець. Автор праці «Шість книг про республіку», в якій концептуально розробив вчення про суверенітет, за яким державній владі має належати виключні повноваження

– право видавати і скасовувати закони без погодження з будь-ким, право війни і миру, право призначати посадових осіб, право здійснювати правосуддя, право на оподаткування і випуск грошей.

Вебер, Макс (1864 – 1920) – німецький соціолог, філософ, економіст, один із засновників сучасної політичної науки. У працях «Протестантська етика й дух капіталізму», «Політика як покликання та професія» та інших запропонував концепцію легітимності влади, теорію бюрократії.

Верещинський, Йосип (близько 1530 – 1598) – український церковний діяч, автор ряду політичних, полемічних, моралізаторських та поетичних творів. Як мислитель та історик Й. Верещинський вважається автором упровадження до політичного словника поняття «український народ» та наповнення його етнополітичним змістом.

Віко, Джамбатіста (1668 – 1744) – італійський філософ, автор праць «Про незмінність правознавства», «Нова наука», «Основи нової науки про загальну природу націй». Висунув циклічну теорію розвитку суспільства – формуються і змінюють одна одну три стадії: богів, героїв і людей. Хід історії розглядав не як фатальну закономірність, а як процес, зумовлений рядом чинників, визначальну роль в яких відіграє людська діяльність.

Вольтер (1694 – 1778) – французький філософ, письменник, історик, автор праць «Філософські листи», «Досвід загальної історії про звичаї і дух народів», «Трактат про толерантність». Визначав природне право у зв'язку з законами розуму, які надає кожному його людська природа. Сформулював погляд на свободу як на залежність виключно від законів, які й повинні забезпечувати свободу думки, совісті, слова, юридичну рівність. У зв'язку з цим виступав за віротерпимість.

Гегель, Георг Вільгельм (1770 – 1831) – німецький філософ, автор праць «Конституція Німеччини», «Про наукові способи дослідження природного права», «Філософія права». Розглядав державу як ідею розуму, свободи і права, заперечував договірну теорію походження держави. Визначив громадянське суспільство як опосередковану працею систему потреб, яка базується на пануванні приватної власності, загальній формальній, правовій рівності людей.

Гоббс, Томас (1588 – 1679) – англійський філософ, державний діяч, автор праць «Про громадянина», «Левіафан». Державу розглядав як результат угоди між людьми, що поклала край природному стану «війни всіх проти всіх». Сформулював права державної влади та її обов'язки, головними з яких є: захист від зовнішніх ворогів, збереження миру всередині держави, благополуччя людей і надання можливості кожному громадянину послуговуватися своєю свободою без ушкодження для інших.

Гроцій, Гуго (1483 – 1546) – голландський правознавець, автор праць «Про право здобичі», «Три книги про право війни і миру». Вважається засновником сучасного міжнародного права, договірної теорії походження держави.

Грушевський, Михайло (1877 – 1945) – український вчений, державний і громадсько-політичний діяч. Сформулював концепт «національного проекту», в основі якого лежить українська ідея. Припускав можливість забезпечення самостійності України у федералістичній державній конструкції: російській,

європейській, всесвітній. Неодмінними умовами цього вважав самостійність, добровільність, рівність усіх суб'єктів.

Даль, Роберт (1915 – 2014) – американський політолог, один із засновників теорії плюралістичної демократії. Основні праці – «Вступ до теорії демократії» (1956), «Плюралістична демократія в США» (1967), «Поліархія: участь і опозиція» (1971). В центрі наукової уваги – проблеми трансформації політичних систем, співвідношення свободи, рівності та демократії. Автор терміну «поліархія», під якою розуміється особливий тип політичного режиму, що характеризується двома основними ознаками: плюралістичністю та опозиційністю.

Демокрит (460 – 370 до н.е.) – давньогрецький філософ. Вважав, що становлення суспільства є природним процесом. В ході його виникають закони і держава, інтереси якої мають переважати. Найкращою формою правління є демократія, за якої є умови для найбільшої кількості людей брати участь у суспільних справах. Демократія має підтримуватися з допомогою законів, які є засобами досягнення кращого життя. Тому законослухняність є чеснотою.

Джефферсон, Томас (1743 – 1826) – американський філософ, громадський і державний діяч, автор проекту Декларації про незалежність. Вважав, що уряд створюється людьми для охорони їх природних прав. Влада уряду базується на згоді народу підкорятися йому. Тому народ вправі змінити форму правління чи чинний уряд. Виступав за рівність громадян у політичних і виборчих правах.

Драгоманов, Михайло (1817 – 1885) – український мислитель. В основу політичної ідеології поклав принципи лібералізму і демократії: рівність прав для кожної людини, свободу слова, друку й науки, зборів і товариства, право безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах, повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад на всій країні. Україна має бути федерацією вільних громад у рамках міжнародної федерації.

Донцов, Дмитро (1883 – 1973) – український публіцист, політичний діяч, літературний критик, ідеолог українського інтегрального націоналізму. Згідно з ним нація – це абсолютна цінність. Вища мета – незалежність держави на чолі з правителем з необмеженими владними повноваженнями. Політичні партії, класи повинні поєднатися заради цього. Нація є воля до влади і воля до життя і тому формується вона на шляху боротьби за власну ідею та твердою вірою у власні сили. З огляду на це вважав шкідливими для національної ідеї гуманізм і вплив на неї загальнолюдських цінностей.

Дюверже, Моріс (1917 – 2014) – французький політолог, соціолог. У праці «Політичні партії» дав розгорнутий аналіз походження і сутності політичних партій, закономірностей їхнього розвитку та функціонування в межах різних політичних режимів і виборчих систем.

Іларіон, митрополит (990 – 1088) – митрополит Київський та всієї Руси, перший митрополит слов'янського походження, оратор і письменник, церковно-політичний діяч, автор «Слова про Закон і Благодать». У ньому послідовно викладено концептуально оформлені політико-правові ідеї, які відбивали суспільно-політичну свідомість правлячого стану тогочасного давньоруського суспільства.

Істон, Девід (1917 – 2014) – американський політолог, автор праць «Політична система», «Концептуальна структура для політичного аналізу», «Системний аналіз політичного життя». В них сформулював поняття політичної системи, визначив її складові, механізми та закономірності її функціонування та роль у розподілі ресурсів і цінностей.

Кампанелла, Томмазо (1568 – 1639) – італійський мислитель, автор праці «Місто Сонця». Вважав, що ідеальній державі мають бути властиві суспільна власність, громадське виховання дітей, виконання функції організації виробництва і розподілу, жорстка регламентація всіх сторін життя людини.

Констан, Бенжамен (1767 – 1830) – французький мислитель, автор праці «Курс конституційної політики». Запропонував класичне ліберальне визначення свободи як незалежності людини від свавілля держави. Заперечував ідею народного суверенітету. Гарантією особистої свободи є закон. Особливу роль у цьому відіграє судова влада, яка має бути незалежною і включати інститут присяжних. Виступав за повну самостійність муніципальної влади.

Кант, Іммануїл (1724 – 1804) – німецький філософ, автор праць «Метафізичні вчення про право», «Довічного миру», «Ідеї загальної історії під космополітичним кутом зору». В основі його державно-правової концепції покладено етику. Оскільки дії людини реалізують її свободу, то для обмеження свавілля існує право, яке має примусовий загальнообов'язковий характер. Засобом цього є держава – множина людей, що підкоряються правовим законам. Головне її завдання – захищати та гарантувати права і свободи громадян.

Кістяківський, Богдан (1868 – 1920) – український правознавець, теоретик лібералізму. У теорії правової держави виділяв концепти прав людини як її центральний елемент і правового соціалізму, у центрі якої «право на гідне існування», що включає право на прожитковий мінімум і освіту. Природні права, які обмежують державну владу, становлять основу принципів правової держави. Досліджував причини і прояви правового нігілізму.

Костомаров, Микола (1817 – 1885) – український мислитель. У поглядах на державу виходив з того, що всяка влада походить від Бога і тому не може бути абсолютною. Оптимальною формою державного устрою вважав федерацію слов'янських народів у поєднанні з республіканською формою правління.

Локк, Джон (1632 – 1704) – англійський філософ, політичний діяч, засновник лібералізму, автор праць «Два трактати про правління державою», «Послання про віротерпимість». Один із засновників договірної теорії походження держави. Розглядав природний стан як стан повної свободи та рівності людей розпоряджатися своїм життям і своїм майном. Сформулював три головні невідчужувані права – на життя, на свободу і на власність. На підставі цього обґрунтував світоглядну релігійну толерантність і виступав за відділення церкви від держави.

Макіавеллі, Нікколо (1469 – 1527) – мислитель доби Відродження. Природі держави і механізму державного управління присвятив праці «Государ», «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія». Головним стимулом поведінки людини вважав інтерес і тому для приборкання егоїзму потрібна держава. Розглядав політику як автономну галузь людської діяльності, яка має

свої цілі і закони, що незалежні ані від релігії, ані від моралі. Заклав основи політичної науки, запровадив поняття «держава» та «республіка» у сучасному їх розумінні. Сформулював суперечливий, але вічний принцип «мета виправдовує засоби», за яким добре все те, що приєє зміцненню держави, і тому політичний результат повинен правителем досягатися будь-якими засобами.

Маркс, Карл (1818 – 1883) – німецький філософ, економіст, юрист, автор праць «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Німецька ідеологія». Розробив діалектико-матеріалістичне розуміння історії і концепцію суспільно-економічної формації, теорію класової боротьби і положення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату, розкрив феномен додаткової вартості як джерела капіталістичної експлуатації. Сформулював положення про класову природу держави як знаряддя насилля в ім'я утримання влади.

Мілль, Джон (1806 – 1873) – англійський політичний філософ і економіст, автор праць «Про свободу», «Представницьке правління», «Основи політичної економії». Заперечував втручання держави в економічні процеси (принцип «Laissez Fair»). Принци діяльності держави полягає в тому, щоб розвивати в суспільстві дух самостійності та підприємництва. Вважав найкращою формою правління представницьку демократію. Вважав природним і необхідним плюралізм думок і політичних позицій, оскільки кожна людина може сама собі бути господарем і діяти на власний розсуд.

Міхновський, Микола (1873 – 1924) – український правник та громадсько-політичний діяч, автор праці «Самостійна Україна», чим пов'язують зародження політичного націоналізму в Україні. Поставив завдання активної політичної боротьби, в тому числі моральними і фізичними засобами, за повну незалежність України. Червоною ниткою проходила ідея «Україна – для українців».

Могила, Петро (1596 – 1647) – український церковний діяч. Розглядав роль православної церкви як потужного засобу згуртування людей навколо високих цілей державотворення. Поштовх, наданий П. Могилою руху за національне, церковне та культурно-освітнє відродження в Україні, став передумовою перемоги у національно-визвольній боротьбі під началом Б. Хмельницького.

Монтеск'є, Шарль-Луї (1689 – 1755) – французький правник, письменник і політичний мислитель, автор праць «Перські листи», «Роздуми про причини величі і занепаду римлян», «Про дух законів». Основне завдання держави полягає в забезпеченні людині політичних свобод. Уперше довів, що забезпечення політичних і громадянських свобод можливе лише за існування в державі незалежних одна від одної трьох гілок влади — законодавчої, виконавчої і судової. Оригінальні погляди на державу висловив з позицій географічного детермінізму. Вважав, що особливості клімату, а також густота населення, економічний рівень розвитку країни, віросповідання впливають на способи правління.

Мор, Томас (1478 – 1535) – англійський державний діяч, правознавець. Сутність держави і права пов'язав із відносинами власності. Автор слова «утопія» і праці, в якій описується суспільно-політичний устрій на соціалістичних принципах – спільності майна, всезагальній праці, соціальній

рівності, виборності посадових осіб та їх підзвітності, державного регулювання господарських справ.

Моргентау, Ганс (1904 – 1980) – американський науковець, засновник теорії політичного реалізму в міжнародних відносинах. У праці «Міжнародна політика» обґрунтовував такі ідеї: головним суб'єктом міжнародних відносин є національна держава, яка обстоює свої інтереси спираючись на силу. Рушійною силою міжнародних відносин є боротьба держав за посилення свого впливу у світі. Для підтримання рівноваги потрібна політика балансу сил.

Моска, Гаєтано (1858–1941) – італійський вчений, юрист, один із засновників політичної науки. У працях «Основи політичної науки», «Правлячий клас» та інших сформулював положення класичної теорії еліт.

Оріховський-Роксолан, Станіслав (1513 – 1566) – мислитель-гуманіст, автор праць «Про турецьку загрозу», «Відступництво Риму», «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу». Одним із перших висунув ідею суспільного договору, за якої виникнення держави є наслідком реалізації вродженої потреби людей у взаємодопомозі. І держава, й індивід мають взаємні зобов'язання. Держава є правовим утворенням, в якій неприпустимо змішання функцій світської та духовної влад. Вважав, що державне управління буде варварським, якщо ті, хто його реалізують, не поважають знань, ігнорують науку про правду і справедливість. У державі має правити закон, а його захисником виступає король, що й дозволяє суспільству уникнути тиранії.

Пай, Люсьєн (1921 – 2008) – американський політолог, автор концепції «почуття асоціації», що зумовлюють притаманний тому чи іншому народу алгоритм дії в певних ситуаціях, і ідеї про відмінності між західним і східним типом політичного процесу, чим наголошується на ролі культурно-ментального чинника в політиці.

Парето, Вільфредо (1848 – 1923) – італійський соціолог, економіст, політолог. Дослідник політичної ідеології, автор класичної теорії політичної еліти, запропонував концепцію циркуляції еліт як механізм її оновлення та ефективності.

Пейн, Томас (1737 – 1809) – американський державний діяч і мислитель, автор праць «Дослідження про основні принципи державної влади», «Конституційна форма». Писав, що держава виникає для приборкання властивих людям вад, для уникнення чого люди укладають угоду між собою, а не з правителем. Пейн розрізняв природні права як те, що належить людині як живій істоті, і громадянські права – як те, що належить людині як члену суспільства. Визначав конституцію як документ найвищої юридичної сили. Захист особистості через забезпечення рівності прав людей є одним з головних завдань держави.

Платон (427 – 347 до н.е.) – давньогрецький мислитель. У діалозі «Держава» запропонував модель ідеального державного ладу з орієнтацією на ідеї блага та справедливості. Це передбачає поділ праці між суспільними станами, кожен з яких займається своїми справами і не втручається у справи інших. Тому досконала держава має включати правителів-філософів; воїнів;

хліборобів й ремісників. Ідеальним державним устроєм Платон називає правління, де сполучені початки демократії й монархії, а найгіршим – тиранію.

Прокопович, Феофан (1681 – 1736) – український просвітитель, церковний і культурний діяч. Вважав, що призначення верховної влади – служити всенародній користі (військовим і громадським справам). Створена Прокоповичем теорія просвіченого абсолютизму обґрунтовувала необмежену владу монарха і підпорядкування церкви світській владі.

Руссо, Жан-Жак (1712 – 1778) – французький філософ, письменник, автор праць «Про суспільний договір», «Міркування про причини і підстави нерівності». Писав, що у природному стані люди були рівні між собою і вільні. З появою і зростанням майнової нерівності, що стала основою для приватної власності на землю, на зміну природному стану приходять громадянське суспільство. Нерівність соціальна, економічна веде і до нерівності політичної. Держава існує заради вигоди небагатьох. Її переродження у деспотію дає підстави для повстання, оскільки народу належить необмежений суверенітет. Висловлювався за утворення такої держави, що забезпечуватиме демократичні права. В основі суспільного договору має бути покладена спільна воля.

Фома Аквінський (1226 – 1274) – середньовічний мислитель. Вважав, що держава утворилась внаслідок дії природного закону, людського розуму. Пріоритет віддавав монархії як правильній формі правління.

Фукуяма, Френсіс (нар. 1952) – американський філософ, політолог, економіст, автор праць «Кінець історії і остання людина», «Довіра: суспільні чесноти та шлях до процвітання», «Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку». Висунув ідею, що кінець «холодної війни» це кінець історії як такої; це означає кінцевий пункт ідеологічної еволюції людини і перетворення західної ліберальної демократії на універсальну, завершальну форму державного управління людства.

Фурьє, Шарль (1772 – 1837) – французький мислитель, автор праць «Теорія чотирьох світових рухів і світових доль», «Теорія всесвітньої єдності», «Новий господарський соціетарний світ». Критикував державну монополізацію в будь-якій сфері суспільства. Пропагував ідею рівноправ'я між жінками і чоловіками. Ідеї Фурьє стали одним із витоків анархізму і комунізму.

Хангтингтон, Самюель (1927 – 2008) – американський соціолог і політолог, автор концепції етнокультурного поділу цивілізацій, теорії трьох хвиль процесу демократизації в світі.

Цицерон, Марк Туллій (106 – 43 до н.е.) – давньоримський політик, філософ, оратор. Розглядав державу (respublica) як справу народу, що поєдується у цілісність згодою в питаннях права й спільністю інтересів. Державна влада має перебувати у руках мудреців. Закони держави мають відповідати встановленому в природі божественному порядку.

Челлен, Рудольф (1864–1922) – шведський соціолог, політолог, автор праці «Держава як форма життя». Вапровадив до наукового обігу термін «геополітика».

Шумпетер, Йозеф (1883–1950) – американський економіст, соціолог, політолог, автор теорії елітарної демократії.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бліхар В. С. Політологія: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 540 с.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія : навч.посіб.. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 348 с.
3. Політологія : навч. посіб. / Т. В. Гончарук-Чолач, та ін. ; за ред. Т. В. Гончарук-Чолач. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2019. 230 с.
4. Політологія : курс лекцій / уклад. О. В. Довгаль, І. М. Лесік. Миколаїв : МНАУ, 2022. 160 с.
5. Політологія : плани семінарських занять, ключові поняття, питання для контролю і самоконтролю, творчі завдання, вправи, тести для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / уклад. : І. М. Лесік, О. В. Довгаль. Миколаїв : МНАУ, 2022. 84 с.
6. Політологія: навчально-методичний посібник / уклад. : Л. М. Мельник, І. А. Дужа. Біла Церква, 2019. 426 с.
7. Морарь М. В. Політологія : навчальний посібник. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. 176с.
8. Політологія : навчальний посібник / Л. Скрипникова, Л. Тутик, М. Гринчак. Київ : Центр навчальної літератури. 2019. 272 с.
9. Політологія : підручник / М. П. Требін та ін. ; за ред. М. П. Требіна ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. 460 с.
10. Шляхтун П. П. Політологія. Історія та теорія. Київ : Центр навчальної літератури. 2019. 472 с.

Додаткові джерела

1. Oxford Learner's Dictionaries. Оксфордські словники для студентів. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
2. Cambridge Dictionary. Кембриджські словники для студентів. URL: <https://dictionary.cambridge.org>

Інтернет-джерела

1. Декларація про державний суверенітет України: Декларація Верховної Рада УРСР № 55-ХІІ від 16.07.1990 (Документ 55-12, поточна редакція – від 16.07.1990). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
2. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України URL: <https://www.kmu.gov.ua/>
3. Загальна Декларація прав людини (Прийнята і проголошена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р.. Харків : Фоліо, 2004. 48 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

5. Президент України: офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/>
6. Бібліотека Конгресу США : офіційний веб-портал. URL: <http://lcweb.loc.gov>
7. Верховна Рада України : офіційний веб-портал. URL: <https://www.rada.gov.ua/>
8. Європейський Парламент : офіційний веб-портал. URL: <https://www.europarl.europa.eu/portal/en>
9. Європейська Комісія : офіційний веб-портал. URL: <https://commission.europa.eu>
10. Київський Центр соціальних і маркетингових досліджень : офіційний веб-портал. URL : <https://socis.kiev.ua/ua/>
11. Національна Бібліотека Франції : офіційний веб-портал. URL: <http://www.bnf.fr>
12. Організація Об'єднаних Націй : офіційний веб-портал. URL: <https://www.un.org/en/>
13. Політична думка : офіційний веб-портал політологічного інтернет-видання. URL: www.politdumka.kiev.ua
14. Соціологічна група «Рейтинг» : офіційний веб-портал. URL: <https://ratinggroup.ua>
15. Український Центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова : офіційний веб-портал. URL: <https://razumkov.org.ua/>

ЗМІСТ

Переднє слово.....	3
Модуль I. Розвиток політичної науки від найдавніших часів до сьогодення	4
Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна	4
Тема 3. Розвиток політичної думки в Україні	8
Тема 4. Політика і влада. Механізми реалізації	13
Модуль II. Політична система та її інститути	21
Тема 5. Політичні системи і політичні режими.....	21
Тема 7. Політичні партії і громадсько-політичні об'єднання. Громадянське суспільство	30
Тема 8. Правова держава і громадянське суспільство	38
Модуль III. Політичний процес і його регулятори	44
Тема 11. Вибори і виборчі системи.....	44
Тема 14. Міжнародні відносини. Геополітика	49
Термінологічний словник	54
Словник персоналій	69
Список рекомендованих джерел	77

Навчальне видання

**ПОЛІТОЛОГІЯ:
КУРС ЛЕКЦІЙ**

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Облік і оподаткування»
спеціальності 071 «Облік і оподаткування»,
заочної форми здобуття вищої освіти

Укладачі:

Зінченко Андрій Ігорович
Конопляник Дмитро Олегович

Технічний редактор А.І. Зінченко
Комп'ютерний набір і верстка Д.О. Конопляник

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 5
Тираж 100 прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкт видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.